

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра культурології

На правах рукопису

ТЕРЕЩУК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність: 034 Культурологія

Освітньо-професійна програма Культурологія

Робота на здобуття другого освітнього рівня Магістр

Науковий керівник:

СТОЛЯРЧУК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА,
кандидат філософських наук, доцент

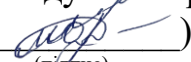
РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 6

засідання кафедри культурології

від 27 листопада 2025 р.

Завідувач кафедри

() Москвич О. Д.
(підпис) ППБ

ЛУЦЬК – 2025

Анотація

Терещук Микола Миколайович

Формування ідеї свободи в контексті розвитку західної цивілізації

У магістерській роботі проведено дослідження як формувалась ідея свободи в контексті розвитку західної цивілізації. Розглянуто історичні, філософські, релігійні і економічні передумови, що зробили можливим появу феномену свободи саме на Заході. Проаналізовано еволюційні зміни свободи як фундаментальної цінності західного світу. Зроблено висновок, що ключову роль в зародженні свободи зіграли політичні і правові інституції Священної Римської імперії.

Автор приділяє особливу увагу зібраним емпіричним даним, аналізуючи сучасний стан свободи на Заході в умовах глобалізаційних процесів: пандемія COVID-19, цифрова цензура, міграція і геополітичні конфлікти. На основі значної кількості даних було представлено прогноз на подальший розвиток свободи, враховуючи ризики з якими вона вірогідно зіткнеться у відносно близькому майбутньому.

Ключові слова: свобода, західна цивілізація, лібералізм, свобода слова, політична свобода, економічна свобода, права людини, глобалізація.

Abstract

Tereshchuk Mykola Mykolayovych

The Formation of the Idea of Freedom in the Context of the Development of Western Civilization

The master's thesis explores how the idea of freedom was formed in the context of the development of Western civilization. It examines the historical, philosophical, religious, and economic prerequisites that made the emergence of the phenomenon of freedom possible specifically in the West. The evolutionary changes of freedom as a fundamental value of the Western world are analyzed. It is concluded that political and legal institutions of the Holy Roman Empire played a key role in the emergence of freedom.

The author pays special attention to the collected empirical data, analyzing the current state of freedom in the West under conditions of globalization processes: the COVID-19 pandemic, digital censorship, migration, and geopolitical conflicts. Based on a significant amount of data, a forecast is presented for the further development of freedom, taking into account the risks it is likely to face in the relatively near future.

Keywords: freedom, Western civilization, liberalism, freedom of speech, political freedom, economic freedom, human rights, globalization.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ІДЕЯ СВОБОДИ: ТЕОРЕТИЧНІ, ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ	7
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження	7
1.2. Теоретичні підходи до визначення західної цивілізації та її культурно-історичні особливості	8
1.3. Свобода як базовий принцип західної культури	17
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ В РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ..	22
2.1. Історичні, релігійні та філософські передумови ідеї свободи в західному світі	22
2.2. Свобода слова в культурному та соціальному контексті	25
2.3. Політичні свободи та їх роль в демократичних системах	29
2.4. Економічна свобода як основа розвитку західної економіки.....	33
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	40
3.1. Проблематика свободи та її роль у розвитку сучасного суспільства	40
3.2. Свобода в умовах глобалізації: універсальна цінність чи західна ідея? ...	45
3.3. Майбутнє свободи: захист прав і свобод у контексті культурного різноманіття	51
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом у академічних дослідженнях зростає інтерес до питання генези та еволюції ідеї свободи в контексті західної цивілізації. У сучасному світі свобода виокремлюється як фундаментальна цінність, що визначає траєкторію розвитку багатьох країн. Умови, в яких сьогодні перебуває свобода, кардинально відрізняються від тих, які існували ще сотню років тому. Глобалізація, цифровізація, стагнація Заходу на фоні міграційних потоків та геополітичних конфліктів призводять до змін та трансформацій у розумінні і реалізації ідеї свободи у нових реаліях. Щоправда, такі зміни можуть негативно впливати на рівень свободи в цілому. Пандемія COVID-19, кіберзлочинність, масова міграція на захід – це все виклики, з якими сьогодні зіткнулася свобода.

Найбільш актуальні звіти міжнародних організацій показують, що вже біля двох десятиріч років свобода в світі регресує, спостерігаються невтішні тенденції обмеження рівня різних видів свобод, що дуже часто пояснюється підтримкою безпеки в суспільстві. Дослідження формування ідеї свободи в контексті західної цивілізації є актуальним для виявлення викликів, з якими стикається свобода в західному світі і пошуку шляхів їхнього подолання.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до дослідження ідеї свободи як унікального феномена західної цивілізації, що включає історичні, філософські, культурні, економічні та емпіричні перспективи. Дослідження виводить нову цивілізаційну специфіку: свобода оцінюється не як універсальна цінність, притаманна культурі будь-якого суспільства, а є результатом досягнень унікальних інститутів Священної Римської імперії, які сформували умови для великого соціоекономічного розходження, коли Заходу нарешті вдалося випередити інші цивілізації за всіма ключовими показниками.

У дослідженні також критично переосмислена концепція С. Гантінгтона («зіткнення цивілізацій») на основі нових емпіричних даних (індекси Amnesty International, Comparitech), що дозволило простежити зміни в трактуванні і втіленні ідеї свободи в умовах глобалізації.

Також, завдяки інформації, отриманій зі звітів і доповідей міжнародних організацій та аналітичних центрів, було зроблено прогноз на відносно близьку перспективу свободи в західній цивілізації.

Мета дослідження – визначити історико-культурні передумови генези та еволюції ідеї свободи як базового принципу західної цивілізації, а також дати оцінку сучасному стану свободи в умовах глобалізації.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні, методологічні та культурно-історичні основи вивчення ціннісної парадигми західної цивілізації, зосередившись на її унікальності як носія ідеї свободи (аналіз концепцій С. Гантінгтона, Р. Інглгарта, А. Меддісона).
2. Відтворити історичну динаміку виникнення інституціональних передумов свободи у Західній Європі: політичні інституції, правові норми, міське право і т. д.
3. Простежити еволюцію концепцій свободи (політичної, економічної, слова) в ключових етапах розвитку Заходу: від античності до індустріальної епохи.
4. Виявити взаємозв'язок свободи та контролю в умовах глобалізації: пандемія COVID-19, цифрова цензура та міграційні процеси.
5. Оцінити перспективу ідеї свободи в глобальному вимірі в контексті викликів, з якими вона зіткнеться в майбутньому.

Об'єктом дослідження є західна цивілізація як культурно-історична й соціо-політична спільність держав і суспільних практик, які формують специфічні уявлення й інститути свободи.

Предметом дослідження є процеси формування, інтерпретації та трансформації ідеї свободи в контексті західної цивілізації: філософські

концепції, політичні і правові інституції та сучасні індекси свободи як відображення реального стану.

Матеріал дослідження. При написанні магістерської роботи були використані джерела філософської, історичної, економічної та соціологічної думки: С. Гантінгтона, Ф. Фукуяма, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Мілля, І. Берліна, Г. Арендт, Ч. Тейлора, Е. Берка, А. Макінтайра, Дж. Роулза та А. Меддісона. Також вагому роль у дослідженні зіграли емпіричні дані міжнародних організацій та аналітичних центрів: індекси свободи від Amnesty International, Comparitech; звіти Freedom House, IMF, Eurostat, SIPRI, Pew Research Center, Gallup, Edelman. Додатково були використані карти, графіки та діаграми для візуалізації фактичних даних: культурно-цивілізаційний розподіл та динаміка економічної свободи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в їх можливому використанні для глибшого розуміння процесів формування цінностей західної цивілізації, зокрема ідеї свободи як базової культурної категорії. Отримані результати можуть бути використані у навчальних цілях, а також у інших наукових дослідженнях, присвячених суміжним темам. Крім того, дослідження піднімає важливі проблеми, з якими стикається свобода, містить інформацію, що може бути корисною для істориків, соціологів, культурологів та інших дослідників, котрі усвідомлюють важливість цінності свободи.

Апробація результатів та публікації. Висновки та аналітичні напрацювання, представлені в роботі, отримали відображення у науковій статті «Свобода як цінність західної цивілізації: проблеми та виклики в глобалізованому світі», опублікованій у журналі «Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.». Результати, що стосуються проблематики свободи слова були апробовані у формі наукових тез «Свобода слова та виклики цифрової епохи: аналіз феномену “культури відміни”», представлених на XV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів, молодих науковців та

науково-педагогічних працівників «Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі».

РОЗДІЛ 1

ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ІДЕЯ СВОБОДИ: ТЕОРЕТИЧНІ, ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичну основу роботи складають різні наукові підходи до визначення сутності феномену свободи в контексті західних ціннісних традицій. До уваги бралися виключно ідеї тих дослідників, які є представниками західних країн, аби наочно показати їхнє розуміння свободи «зсередини», в контексті західної цивілізації. Значиме місце у розумінні свободи займають різні філософські інтерпретації цієї цінності, тому при дослідженні розглядались підходи до розуміння свободи таких мислителів як Жан-Жак Руссо, Джон Локк, Джон Стюарт Мілль, Ісайя Берлін, Еріх Фромм, Ганна Арендт, Чарльз Тейлор, Аласдер Макінтайр та Джон Роулз. Усі вони, не дивлячись на певні розбіжності в поглядах, сходяться на тому, що свобода – базова умова людського існування. Також вона часто розглядається як критерій моральності та відповідальності.

Ключовим підґрунтям для дослідження стала концепція «цивілізаційного зіткнення» Самуеля Філіпса Гантінгтона, яку він спочатку представив у статті 1993 року, а згодом описав її більш детально в праці «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» [52]. С. Гантінгтон доводить, що світ складається з культурно-цивілізаційних ареалів. Серед усіх цивілізацій західна вирізняється культом свободи, індивідуалізму і демократії. Концепція С. Гантінгтона була успішно використана і доповнена в дослідженні.

Двовимірна модель культурних цінностей дослідників Рональда Інглгарта і Крістіана Вельцеля, дала змогу визначити з яких сучасних країн складається західна цивілізація [92]. База даних World Values Survey, зібрана командою цих дослідників, що включає понад 90 країн, найбільш репрезентативна.

Щоб оцінити наявну ситуацію зі свободою, а також її тенденції в західній цивілізації та світі в цілому, було задіяно чимало емпіричних даних, отриманих

з досліджень проведених міжнародними організаціями та аналітичними центрами. Статистичні дані таких міжнародних інституцій, як Amnesty International та Comparitech, дають змогу співвіднести філософські уявлення про свободу з реальними соціально-економічними процесами, тим самим гарантуючи наукову об'єктивність дослідження [36, 38]. Індекси свободи, опубліковані вище зазначеними організаціями, надали можливість дати реальну актуальну оцінку різним проявам свободи, а також простежити якими темпами і в якому напрямку вони розвиваються.

Результати досліджень історика економіки Ангуса Меддісона щодо розвитку ВВП різних цивілізацій в масштабі всієї історії, стали важливим внеском при спробі виявити «Велике розходження», яке показує переломний момент в історії цивілізацій, коли Заходу вдалось випередити іншу частину світу за показниками економічного зростання та рівня життя [**Помилка! Джерело п осилання не знайдено.**].

При аналізі подальшої перспективи свободи в західному світі, було використано найбільш актуальні доповіді Міжнародного валютного фонду (МФВ), аналітичних центрів Chatham House та Pew Research Center, агентства Eurostat, міжнародного інституту SIPRI, міжнародної аналітичної компанії Gallup та компанії Edelman [83, 78, 37, 71, 29, 32].

У додатках подані карти, графіки та діаграми з метою наочно продемонструвати набір фактів без яких складно було би передати суть проведеного аналізу.

Під час дослідження було використано такі методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод типологізації, статистичний метод, хронологічний метод, графічний метод, узагальнення.

1.2. Теоретичні підходи до визначення західної цивілізації та її культурно-історичні особливості.

Західна цивілізація є унікальною серед усіх цивілізацій в історії людства. Для людей західної цивілізації одним із найбільш цінних явищ є свобода. Справа

у тому що свобода безвідносно від того, як ми її визначаємо, як її визначає лібералізм, така свобода зародилась лише в умовах західної цивілізації. Жодна інша цивілізація ні в минулій історії людства, ні в теперішніх подіях сама по собі не породила свободу. Всі інші цивілізації скористалися цим відкриттям в тій чи іншій мірі, або ж взагалі не змогли нею скористатися по певним причинам. Але сталося так, що Захід – це єдина цивілізація за всю історію людства, що породила такий унікальний феномен, як свобода: політична, правова, економічна, інтелектуальна і т. д. Саме ця риса західної цивілізації привертає увагу до неї. Виникає питання: «Як так вийшло, що свобода була народжена саме західною цивілізацією?» Разом з цим виникає ще кілька запитань: «Що таке західна цивілізація?», «Коли вона виникла?», «Де вона виникла та розвивалась?», «І чому вона не виникла на сході?».

Для визначення цивілізації дослідники по різному розставляють акценти. Суспільства прийнято маркувати за етнічним походженням, релігією, економічними показниками, політичною і правовою системою. Один із найбільш впливових дослідників західної цивілізації Самуель Гантінгтон на основі значної кількості даних виклав своє бачення розподілу суспільств на цивілізації [52]. С. Гантінгтоном був введений в обіг термін «Зіткнення цивілізацій». Завдяки цьому терміну ми можемо виявити деякі важливі риси, що відносяться до західної цивілізації. Щоб визначити, чи є якась конкретна цивілізація в занепаді або у розквіті, нам необхідно поглянути як змінювалася територія, яка знаходилась під контролем цієї цивілізації. Іншим важливим елементом конкуренції між цивілізаціями є економіка. Найбільш відомим і довгограючим прикладом зіткнення цивілізацій є зіткнення християнської цивілізації з ісламською. І хоча християнську цивілізацію не варто сприймати як синонім західної цивілізації, але при цьому її дуже часто асоціюють як найбільш схожу до неї. Ісламська цивілізація першою змогла поставити значний опір християнській цивілізації, і в певні історичні періоди навіть здобувала над нею перемоги. Знаменита карта (Додаток А.1) демонструє розповсюдження християнства в перші шість століть свого існування, коли великі території входили у склад Римської імперії і деяких

інших держав, які прийняли християнство як державну релігію. В подальшому через проповідників християнство розповсюджувалось все далі від місця його зародження. Через шість століть виникла ісламська цивілізація, що продемонструвала ще швидші темпи розповсюдження, які торкнулися не лише регіонів засвоєних християнством, але й ті регіони, де християнська релігія зародилась. (Додаток Б.1) За одне століття іслам зайняв території, які християнство завойовувало століттями і на цьому поширення ісламу продовжувалось ще доволі довгий історичний період, що в результаті дало змогу ісламу перевершити християнську цивілізацію за величиною територій. В цей історичний період відбувається швидкий розвиток арабських держав, які на основі ісламу, спільної культури і етнічного походження сформували арабську цивілізацію. Коли ж вона знаходилася в катастрофічній ситуації, неподалік виникла Османська імперія, яка виросла завдяки агресивному завоюванню територій і народів, велика частина з яких була християнського віросповідання. Більша частина земель, які у свій час були християнськими, при Османській імперії виявилися ісламськими. Вільною від ісламу виявилася територія тодішньої Італії, Галлії, а також відносно невеликі території, які сьогодні називаються Швейцарія, Австрія і частина Німеччини. Тому, якщо оглянутися на світову історію, особливо до епохи великих географічних відкриттів, легко прийти до висновку, що тріумф заходу – явище нове і швидке. Такий швидкий розвиток заходу можна спробувати пов'язати з різними факторами, як от наприклад, економічний розвиток.

Завдяки даним, які були зібрані відомим істориком економіки Ангусом Меддісоном, нам відомо, що схід Римської імперії був багатшим за її західні володіння (Додаток В.1), за винятком хіба що Італії, яка була центом імперії, що дозволило їй отримувати великі потоки ресурсів з її східних провінцій у вигляді податків і данини [Помилка! Джерело посилання не знайдено.]. Можна в певнено заявити, що східні провінції Римської імперії були не тільки багатішими економічно, але й культурно. Аббасидського халіфат протягом п'яти століть свого існування був самим багатим регіоном в усьому світі, стоячи над такими

західними державами як Візантійська імперія і тодішня Італія. Лише починаючи з XVI ст. Захід почав переважати Схід по ВВП на душу населення. В історичному масштабі цей період тривав трохи більше, ніж п'ять століть, тривалість якого приблизно в три рази коротша за той історичний період у якому економічно домінував схід. То де ж відбувся той самий момент в історії людства, коли заходу вдалося наздогнати, а в подальшому обігнати схід? Переважаюча частина дослідників сходяться на темі промислової революції. Щоб дізнатися чи справді вона стала вирішальним фактором у стрімкому розвитку західної економіки, необхідно поглянути чи це твердження знаходить своє підтвердження в історичному масштабі Англії, країни у якій вперше виникла промислова революція і звідки вона розповсюдилась на інші країни Європи. Проаналізувавши статистику зростання ВВП на душу населення стає очевидно, що вона сильно відрізнялась за періодами **[Помилка! Джерело посилання не знайдено.]**. В перший період (1500-1600 рр.) спостерігався економічний спад. В наступні 50 років (1600-1770 рр.) він був майже нульовим, а ось третій період (1650-1710 рр.) вирізняється серед інших колосальним економічним зростанням, майже в 63%. Якщо звернути увагу на період, який прийнято називати промисловою революцією (1770-1820 рр.), то протягом цих років ВВП на душу населення в Англії зросло трохи більше, ніж на 12%. Виявляється, економічне зростання в період самої промислової революції доволі незначне. Особливо не вражаючим цей результат виглядає в порівнянні з сусідніми. Якщо перевести ці дані в середньорічні темпи економічного зростання (Додаток Д.1), щоб порівняння було більш коректним, то ми бачимо, що середньорічні темпи економічного зростання в період промислової революції були значно нижчими тих періодів, які його оточували. Звичайно, він був нижчим за період справжнього промислового зростання, яке почалося після 1820 року, але він також був нижчим за період, який йому передував, а це більша частина XVIII ст. І що більш неочікувано, середньорічні темпи економічного зростання періоду 1650-1710 років, перевищили період промислової революції майже в чотири рази. Виходячи з наявної інформації, можна впевнено стверджувати, що

економічний ривок в Англії відбувався в період який розпочався приблизно з середини XVII ст. і тривав аж до початку XVI ст. Якщо порівняти аналогічні показники з іншими країнами світу (Додаток Е.1), то ми побачим, що економіка деяких країн, наприклад, Індії знаходиться в процесі стагнації, або ж взагалі мають тенденцію до падіння, як от наприклад Китай з початку XVIII ст. Серед європейських країн, окрім Англії, економічний стрибок відбувся в Італії та Нідерландах. У Нідерландах перший економічний стрибок спостерігався на початку XIV ст., а другий стрибок вже зафіксовано в XVI ст. В Італії економічний стрибок відбувається в кінці XV ст.

Тепер потрібно знайти де в історії знаходиться та сама точка, яка задала початок великому соціоекономічному розходженню, яке ще прийнято називати «європейським дивом». Дослідники центру Медісона врахували географію, колоніалізм, культуру, інституції та ресурси і ідентифікували це розходження початком XIV ст., коли західній Європі вдалося обійти Китай [23].

Можна спробувати взяти інший підхід. Наприклад, якщо в масштабах історії оцінити кількість інновацій в науці і технологіях, які були зроблені в Європі і Китаї, то тут початок розходження фіксується початком XV ст. [47].

Ще один неймовірно важливий показник, який не можна ігнорувати – друкарство книг, оскільки це безумовно свідчить про радикальний прорив знань.

Проаналізувавши значну кількість даних, дослідження виділяють середину XV ст., коли західна Європа здійснила інформаційний прорив в порівнянні з іншими частинами континенту [25].

Тому, якщо ще раз поглянути на існуючі дані: ВВП на душу населення, друкарство книг і кількість технологічних інновацій, то виходить період починаючи з першої половини XIV ст., що триває до середини XV ст. Саме ці півтора століття і є початком періоду великого розходження, коли країни західної Європи починають випереджати інші регіони світу по найбільш важливим показникам.

Беручи до уваги ці та інші дані, цивілізація, яку ми сьогодні називаємо західною, взяла свій початок з такої держави як Священна Римська імперія

германської нації. Нідерланди, північна Італія, а також інші території, які за усіма вище згаданими показниками розвитку знаходяться для того періоду в межах цієї держави. Територія Священної Римської імперії була роздібнена на величезну кількість князівств, герцогств, графств і вільних імперських міст, яким вдалося будучи частиною імперії зберегти значну автономію, коли в той самий історичний період сусіди Священної Римської імперії створювали централізовані держави. Фундаментом виникнення західної цивілізації є саме той факт, що Священна Римська імперія була політично роздібненою, не маючи єдиного державного міцного центра, який би подавляв свободу різноманітності. У Священної Римської імперії існувало кілька попередників, важливішим з яких було політичне утворення під назвою Австразія. З цього політичного утворення виросте набагато могутніше франкфуртське королівство, а в подальшому франкфуртська імперія, яка через певний час розвалиться на західно-франкфуртське королівство, а решта територій стануть частиною Священної Римської імперії. Народження великої Священної Римської імперії германської нації лежить в Австразії. Предками ж Австразії були два народи, які були розселені на цій території біля III-IV ст. н.е. – салічні та ріпуарські франки. Ці два народи проходячи певні історичні етапи об'єднались у франкське королівство, і з двох династій (Меровінги і Каролінги) створили те, що в майбутньому об'єднає значну частину Європи.

Солічна правда – документ, який є одним з найважливіших для формування західної цивілізації. Вона була створена біля 500 року н.е. за наказом короля франків Хлодвіга I. З цього і подібних до нього документів (V-XIII ст.) характерних для інших германських племен того часу буде створено велику кількість правових документів, які у чомусь співпадатимуть, а в чомусь різнитимуться, але вони сформуують правову основу з якої виросте західна цивілізація.

Карл Великий, Оттон I Великий і Фрідріх II Гогенштауфен – люди, що зіграли колосальну роль у формуванні державних інститутів, які через усі перипетії долі створили те, що дійшло і до нашого часу. Карл Великий створив

умови для формування західної цивілізації, але головним батьком-засновником доречніше вважати Оттона I Великого, який не тільки відродив Римську імперію, але й створив основні правові документи, які дозволили розвинутися у те, що в майбутньому виросло в правові інститути західної цивілізації. Фрідріх II Гогенштауфен ще за життя отримав прізвисько «Диво світу», чії дипломатичні здібності були настільки вражаючими, що йому вдалося повернути Єрусалим християнам. Кожний з цієї трійки вніс вагомий внесок в створення правових документів та інститутів, які стали основою формування західної цивілізації.

Документ Саксонське зерцало, написане в період коли імператором був Фрідріх II Гогенштауфен, є тим самим правовим документом, який можна вважати основою виникнення правової системи західної цивілізації. Увійшовши в практику Священної Римської імперії, а в подальшому розповсюдившись за її межі, норми цього незамінного документу забезпечили те економічне зростання і велике розходження, яке дало змогу Заходу перевершити Схід.

За Середньовіччя і феодалізму механізм обрання імператора характеризується спадковими династичними монархіями, але є один виняток – Священна Римська імперія, де монарха обирали протягом тисячі років. Цю практику в майбутньому перейме Королівство Польське. Вклад цих держав на правовий розвиток Європи, відображається на прикладі міського права, яке починається з Магдебурга, улюбленого міста Оттона I, стало називатися магдебурзьким. В 956 році Оттон I видав статут міського управління місту Девентер, яке сьогодні знаходиться в Нідерландах, на історичній батьківщині салічних і римських франків. З цього місця починається протодержавне управління вільного типу, яке в подальшому через еволюційний ряд кроків дійде до більш ніж тисячі містечок, які вільно захотіли прийняти для себе відповідні права, оскільки стало очевидно наскільки сильний стимул для розвитку, безпеки і культури вони дають. Проте, Магдебурзьке право не єдине, що було народжено Священною Римською імперією. Потрібно розуміти, що окрім Магдебурзького існувало Любецьке право, яке породило Кульмське, Козмінське і інше право.

Тобто це було абсолютно нормальним явищем для того історичного періоду Європи.

Тепер варто сказати про один з ключових соціальних інститутів – присяжний союз (нім. Eidgenossenschaft) або якщо перекладати буквально «спільність людей, об'єднаних клятвою». Цей старинний германський інститут, який в певному вигляді існував ще до писемних часів, але свій повноцінний вигляд отримав в часи права, можна було оформляти документально. В 1291 році представники трьох кантонів старої Швейцарської конфедерації на основі договору «Федеральна грамота» створили перші держави західного типу, які були вільними і рівними по відношенню один до одного. Цей рік також вважається днем народження Швейцарії.

Також варто розглянути популярну серед дослідників тезу про те, що джерелом виникнення західної цивілізації є християнство. Насправді, якщо ми поглянемо на схід християнського світу, то ми побачимо, що ніяких західних інститутів там не виникло. З 1054 року відбувся великий розкол християнської церкви, а християнський світ поділився на східне (православне) християнство і західне (католицьке). До падіння Константинополя в 1453 році в східно-християнських суспільствах не виникло жодного західного інституту або явища, яке мало би характер західної цивілізації. Ренесанс, реформація, промислова революція, наукова революція – це все прийшло на схід, але прийшло набагато пізніше як запозичення з заходу. На сході не було салічних чи римських франків, не було Карла Великого, Оттона I Великого і Фрідріх II Гогенштауфена, не було Солічної правда і Саксонського зерцало, не було Магдебурзького права і не було присяжного союзу. Культура є тою причиною чому християнські суспільства кардинально відрізняються одне від одного.

Аналізуючи підходи різних суспільства до трудової етики, відношення до Бога, батьківщини, сім'ї і т. д., виявляються цінності, різницю яких можна виразити двома головними осями. Політологи Рональд Інглхарт та Крістіан Вельзел проаналізували велику кількість даних і прийшли до висновку, що в світовому масштабі існують два виміри міжкультурної різноманітності:

- 1) Традиційні цінності проти світсько-раціональних цінностей;
- 2) Цінності виживання проти цінностей самовираження [92].

Традиційні цінності підкреслюють важливість релігії, зв'язків між батьками та дітьми, поваги до влади та традиційних сімейних цінностей. Люди, які сповідують такі цінності, також відкидають розлучення, аборти, евтаназію та самогубство. Ці суспільства мають високий рівень національної гордості та націоналістичний світогляд. Світські раціональні цінності мають протилежні традиційним цінностям уподобання. Ці суспільства приділяють менше уваги релігії, традиційним сімейним цінностям та владі. Розлучення, аборти, евтаназія та самогубство вважаються відносно прийнятними. Цінності виживання наголошують на економічній та фізичній безпеці. Вони пов'язані з відносно етноцентричним світоглядом та низьким рівнем довіри і толерантності. Цінності самовираження надають високого пріоритету захисту навколишнього середовища, зростаючій толерантності до іноземців, геїв та лесбійок, гендерній рівності, а також зростаючим вимогам щодо участі в прийнятті рішень в економічному та політичному житті [92]. Виходячи з цих даних (Додаток Ж.1) у нас з'явилась можливість визначити які сучасні країни включає в себе західна цивілізація:

- Західна та Північна Європа: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Ірландія, Ісландія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Андорра Швейцарія, Німеччина, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія
- Північна Америка: Сполучені Штати Америки, Канада
- Океанія: Австралія, Нова Зеландія
- Країни, які частково зараховують до західного культурного кола: Іспанія, Португалія, Італія, Хорватія, Словенія, Словаччина, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Чехія, Угорщина, Греція.

Західна цивілізація – унікальний культурно-історичний феномен, який формувався на особливих політичних, правових і соціальних інституціях. Витоки цих інституцій простежуються в часи ранньосередньовічних германських суспільств, Австразії та Священної Римської імперії, де виникли

локальні автономії. Роздробленість стала ключовим фактором при побудові західної моделі розвитку, що включає в себе міське самоврядування, присяжні союзи, виборність влади, а також той комплекс правових нормативів, які дозволили ідеї свободи народитися та створили умови для її розвитку.

1.3. Свобода як базовий принцип західної культури.

Виходячи з тез викладених в попередньому підрозділі, ми знаємо, що західна цивілізація унікальна, вона формувалась в контексті історичних процесів, які зародились в Австразії, а потім почали активно розвиватися в Священній Римській імперії, що спричинило поступову культурну і економічну трансформацію. Ця унікальність напряду відноситься до ідеї свободи, що формувалась в тих самих умовах у яких виникла західна цивілізація. Свобода – це західна цінність, яка стала фундаментальним фактором, який міцно закріпив основу для соціальних і правових інститутів, що виникли всередині західного світу. В жодній частині світу питанню свободи не приділяли стільки уваги, скільки на Заході.

Велика українська енциклопедія дає таке визначення поняттю «свобода»: Свобода – це універсалія європейської культури, що відображає таке співвідношення суб'єкта та його дій, за якого він є самодетермінантою власної активності, може діяти (чи не діяти) з власної волі, незалежно від зовнішніх причин, тиску, обставин. В широкому розумінні – відсутність обмежень чи примусу, можливість чинити за своєю волею, вільне самоствердження [8]. Звичайно таке визначення не є вичерпним, тому розглянемо як різні особистості та мислителі західної цивілізації розуміли та інтерпретували поняття «свобода».

Вольтеру, як одному з найбільш впливових філософів своєї епохи приписують цитату: «Я не згоден з тим, що ви кажете, але до останньої краплі крові захищатиму ваше право це казати.». Насправді, ця цитата належить не Вольтеру, а англійській письменниці Евелін Беатріс Холл, яка за допомогою цього вислову хотіла передати суть його поглядів щодо свободи. Дійсно, Вольтер був великим прихильником свободи, це доводить його стаття «Свобода думки» (*Liberte de penser*) написавши в 1765 році [91].

Основоположник британського консерватизму Едмунд Берк вважав свободу західною традицією яку не можна ігнорувати, але в своїй праці «Reflections on the Revolution in France» він критикує хаос Французької революції: «Щоб створити уряд, не потрібно великої розсудливості. Встановить місце влади, навчить покори, і справа зроблена. Дати свободу ще простіше. Не потрібно керувати, потрібно лише відпустити віжки. Але щоб сформувати вільний уряд, тобто поєднати ці протилежні елементи свободи та обмежень в одне цілісне творіння, потрібно багато думати, глибоко розмірковувати, мати проникливий, сильний та комбінаторний розум.» [22, с. 202–203].

Американський президент Рональд Рейган завжди акцентував увагу на західних цінностях, не обходячи стороною і свободу: «Свобода – річ крихка, і від її зникнення завжди залишається одне покоління. Вона не є нашою спадщиною; за неї потрібно боротися та постійно захищати кожне покоління, бо вона дається народу лише раз. І ті у світовій історії, хто пізнав свободу, а потім втратив її, більше ніколи її не пізнавали» [58]. Мілтон Фрідман, радник Рональда Рейгана і Маргарет Тетчер критикував соціалістів за їх поверхнєве розуміння свободи: «Суспільство, яке ставить рівність вище свободи, не отримає ні того, ні іншого. Суспільство, яке ставить свободу вище рівності, отримає високий ступінь і того, й іншого.» [43, с. 148].

Карл Поппер, відомий прихильник свободи, у своїй праці «Відкрите суспільство та його вороги» писав наступне: «Ми мусимо планувати свободу, а не лише безпеку, хоча б тому, що лише свобода може зробити безпеку справді безпечною.» [76, с. 181].

Німецько-американський психолог Еріх Фромм висловив думку, що людське існування та свобода з самого початку нероздільні. Е. Фромм розділяє свободу на негативну і позитивну. Негативну свободу він пояснює як звільнення від інстинктивного управління та обмежень, що були нам нав'язані традиціями. Тобто для того щоб стати людиною в істинному сенсі, необхідно перестати діяти покладаючись на інстинкти. Позитивна свобода, за Е. Фроммом, – це самовираження і творчий підхід до життя. Е. Фромм вбачає в цьому парадокс:

«Новоздобута свобода постає як прокляття; вона вільна від солодкого рабства раю, але вона не вільна керувати собою, реалізувати свою індивідуальність» [35].

Соціолог Ганна Арендт бачить в свободі перш за все політичне волевиявлення: «Свобода... насправді є причиною того, що люди взагалі живуть разом у політичній організації. Без неї життя як таке було б безглуздом. Сенсом існування політики є свобода, а її полем досвіду – дія...» [12]. У передвиборчих промовах свобода є одним із найчастіше вживаних термінів. Свобода сприймається як мета, як щось, що йде пліч-о-пліч із демократією. Арендт вважає, що головна функція свободи – починати щось нове, а в політичному дискурсі вона проявляється коли в суспільстві існує активний громадянський простір – незамінної умови демократії. Дослідниця робить висновок, що тільки у публічному дискурсі розгортається істинна свобода.

Критик сучасного лібералізму Аласдер Макінтайр оцінює свободу як видову сутність людини. У праці «Свобода і революція» він пише: «сказати, що люди вільні, означає сказати, що вони в змозі реалізувати свої бажання, наміри і вибори» [66]. Тобто, свобода – це здатність реалізувати свої ідеї, а не керуватися звичайними імпульсами. До цього А. Макінтайр додає, що для реалізації справжньої свободи потрібно розуміти, яке саме життя здатне задовільнити людину. Це знання виростає з традицій, які пройшли перевірку багатьох поколінь. З такої пресупозиції А. Макінтайр виводить думку, що моральна свобода не існує поза соціальними практиками та історичними процесами.

Основоположник міжнародного права Джон Роулз у праці під назвою «Теорії справедливості» сформулював два принципи свободи. Перший принцип: кожна особа має рівне право на найбільш широке коло основних свобод, сумірних з аналогічною свободою для інших [77]. Д. Роулз наполягає на тому, що кожен повинен мати право займатися будь-чим допоки це не порушує прав інших людей. Другий принцип: соціальні та економічні нерівності мають бути впорядковані таким чином, щоб вони одночасно:

- а) могли обґрунтовано очікуватися як такі, що приносять користь усім;
- б) були пов'язані з посадами та службами, відкритими для всіх [77].

Підхід Д. Роулза полягає у тому, щоб справедливо виміряти свободи всередині соціуму: свободи індивідуумів повинні бути організовані на принципі заслуг, але при цьому необхідно дотримуватися рівного положення з іншими людьми.

Екзистенціалісти та постструктуралісти дивились на свободу крізь призму відповідальності, при цьому вважали, що вона є незамінною умовою людського існування. Жан-Поль Сартр писав: «Людина приречена бути вільною» [80]. Через цей вислів Ж. Сартр доносить свою ключову думку в роздумах про свободу: свобода дозволяє людині за будь-яких умов робити власний вибір, що робить її відповідальною за прийнятті рішення.

Неоліберальний економіст Фрідріх Хаєк у своїх працях витратив чимало зусиль, щоб довести для нього очевидну ідею: найкращі умови для свободи – це мінімальне втручання держави у справи суспільства. Він писав: «Немає жодних підстав вважати, що доки влада надається демократичною процедурою, вона не може бути свавільною... свавілля запобігає не джерело, а обмеження влади» [50].

Соціолог Орландо Паттерсон, автор багатьох праць присвячених рабству і свободі, стверджує: «Свобода – це єдина цінність, за яку багато людей готові померти. Це гасло кожного політика, світське Євангеліє нашої економічної системи «вільного підприємництва» та основа всієї нашої культурної діяльності» [21]. О. Паттерсон у своїх роздумах приходить до висновку, що свобода виникла як реакція на рабство в античному світі, але в Західній Європі вона перетворилась на інституцію яка підтримує індивідуальну автономію. В азійських цивілізаціях (конфуціанський Китай чи ісламський Схід) спостерігалось тяжіння до колективізму якому притаманний авторитаризм [75]. С. Гантінгтон дотримується дещо іншої точки зору, наполягаючи, що ця відмінність пояснюється культурними розломами. І в цьому важко з ним не погодитися, тому його концепція зіткнень цивілізації стала важливим підґрунтям для проведеного дослідження.

Усі ці вислови і цитати показують яке неймовірно важливе місце займає феномен свободи для таких яскравих представників західної цивілізації, які вибудовували свої концепції і уявлення, опираючись на той факт, що свобода – це необхідна людська цінність значення якої переоцінити, здається, просто неможливо. У жодній цивілізації, окрім західної, не існує поняття свободи з таким глибоким раціональним філософським осмисленням і такою великою кількістю інтерпретацій. Лише західна цивілізація наповнена абсолютно різними підходами до розуміння свободи, пробує її включити в усі сфери людської життєдіяльності, тому безумовно свобода є базовим принципом західної цивілізації.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ В РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

2.1. Історичні, релігійні та філософські передумови ідеї свободи в західному світі.

Уявлення про політичні свободи і права знаходимо ще в часи античності, коли свобода уособлювала участь громадян в політичному житті полісу. Платон у відомому трактаті «Держава» роздумуючи над ідеєю справедливого правління, критикував демократію за надмірну свободу, вважаючи, що вона характерна демагогам, які з великою вірогідністю приведуть державу до безладу, якщо наділити їх політичною владою [6]. Платон також виступав проти соціальної рівності, а тому підтримував ідею, що державою повинен керувати філософ-цар, який завдяки своїм знанням зможе встановити класову гармонію і виховати у підданих моральні чесноти.

Арістотель також вважав, що поліс повинен бути містом вільних людей. За Арістотелем вільна людина – це громадянин, який має політичні права, на відміну від метеків і рабів. Арістотель по різному оцінював природу людей: «З природи одні люди вільні, а інші – раби, і цим останнім бути рабами так само корисно, як і справедливо» [1, ст. 17]. Арістотель не лише допускав рабство, а й знаходив йому логічне виправдання: «Відносини господаря до раба – це відносини користі, а не дружби; господареві потрібна користь від раба, рабу ж – опіка господаря» [2, ст. 162]. Індивідуальна ж свобода для Арістотеля не була найвищою цінністю, він наполягав, що індивідуальну свободу можна обмежувати задля виховання громадян. В політиці він дотримувався принципу розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову, що на його думку повинно було уберегти державу від тиранії [63].

Антична свобода сильно відрізняється від сучасної західної. Якщо в античній цивілізації свободою називали участь усіх громадян в політичних справах, то у сучасній західній цивілізації проявом свободи стала можливість

відокремлення індивідуального від колективного. У греко-римських полісах громадяни мали право особисто створювати закони і керувати державою задля суспільного блага. Сучасна демократія відійшла від традиційних практик, щоб приділити більше уваги особистим правам і контролю над владою.

Один з найбільш шанованих теологів Аврелій Августин відносився до свободи як до морального вибору: перейти на сторону добра чи зла. Влада на землі належала церкві, яка сповідує Божу волю. Інший відомий теолог Фома Аквінський інтегрував аристотелівські ідеї в християнство, продовживши розвивати концепцію природних прав, згідно якої будь-які закони повинні відповідати божественній природі, а інакше вони не є легітимними.

Окрім духовенства, певні політичні права мали монархи та дворянство. Монарх у багатьох європейських державах того часу, відігравав роль представника божественного порядку, задача якого полягала у тому, щоб слідкувати за дотриманням християнських законів всередині держави, а також влаштовувати військові походи проти іновірців. Монарху підпорядковувалася законодавча і судова влада, тому впливаючи на церковну владу він міг просувати власні інтереси. Формально земля також належала монарху, проте фактично землею розпоряджалися феодалі. Феодалами здебільшого були дворяни, яким у володіння потрапляли селяни, що працювали на землі. Селяни поділялись на вільних, які мали невеличкий наділ землі, і на тих, які були прив'язані до манорів, тобто залежні від власника землі. Вони не були рабами в класичному розумінні цього слова, бо навіть залежний селянин не міг бути проданий як окремий від землі товар, проте такі селяни мали обмеження в свободі пересування, а також мали зобов'язання перед власником землі.

Політична свобода в період Відродження почала відходити від середньовічного феодалізму. В італійських містах-державах починають відроджуватися республіканські ідеї Аристотеля, Полібія та Цицерона. Громадянські права та суспільне благо стають одними з ключових гуманістичних цінностей. Гуманістичні ідеали надихають людей проявляти свободу в мистецтві, спонукають боротися за власну гідність і життя. Народ все частіше

переймається свавіллям влади, вимагаючи верховенства закону. Ілюстративним закликом зберігати республіканський тип правління стала серія фресок Амброджо Лоренцетті: «Алегорія доброго уряду», «Ефекти доброго уряду» та «Алегорія й ефекти поганого уряду». Через алегоричні образи Лоренцетті передав контраст між справедливим і тиранічним правлінням. На першій частині фрески зображена алегорична постать, що уособлює місто Сієну оточена чеснотами (справедливість, мудрість, мужність, розсудливість, мир, великодушність, поміркованість) складають основу доброго правління. На другій частині фрески зображено ідеалізоване життя людей при мудрому правлінні. І третя частина фрески через алегоричний образ ілюструє тиранію, яка оточена жорстокістю, зрадою, обманом, розбратом, гнівом і війною. Зв'язана справедливість символічно вказує на її придушення і до якої катастрофи може привести несправедливе правління, яке суперечить республіканізму.

Головні ідеї політичної свободи в західному суспільстві знайшли своє оформлення в період Просвітництва. Англійський філософ Джон Локк у «Другому трактаті про державу» висунув ідею, що усі люди за природою вільні рівні і у кожної людини є три основні права: право на життя, право на свободу і право на власність: «Причина, чому люди вступають у суспільство, полягає в збереженні їхньої власності; і мета, заради якої вони обирають та уповноважують законодавчу владу, полягає в тому, щоб існували закони і правила, які оберігали б власність усіх членів суспільства... Коли ж законодавці намагаються відібрати й знищити власність народу або звести їх до рабства під свавільною владою, вони вступають у стан війни з народом, і народ звільняється від будь-якого подальшого обов'язку підкорятися» [65, с. 430].

Інший представник Просвітництва Жан-Жак Руссо в своїй праці «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» приходить до висновку, що хоч люди і народжуються вільними, проте соціум прикував їх ланцюгами [7]. Жан-Жак Руссо вважав, що суспільство повинно створити такі закони, яким була би готова коритися більшість людей, тобто кожна людина повинна бути рівною перед законом, але свобода індивіда не може протистояти свободі більшості.

Якщо ж індивід протистоїть «загальній волі», то його потрібно змусити стати «вільним». В майбутньому такий підхід буде часто застосовуватися для провокування багатьох революцій, які відбувалися на Заході.

Пройшовши багатомісячну еволюцію, ідея свободи оформилась в невід'ємну традицією західного світу. В ході цього процесу вона набувала універсального ціннісного характеру, міцно закріпившись в культурному коді західних суспільств.

2.2. Свобода слова в культурному та соціальному контексті.

Свобода слова – це право на вільне висловлювання своєї думки, що закріплене в конституційних і міжнародних документах. Повноцінна свобода слова вперше була задокументована на рівні закону в 1689 році у «Білі політичних прав» Великої Британії [20]. Тоді цим актом була обмежена королівська влада, і що більш важливо – на парламентських дебатах дозволялось висловлювати будь-які думки, але поза парламентськими дебатами для парламентаріїв і очевидно для простих громадян обмеження свободи слова продовжували діяти.

Перша поправка конституції США, прийнята 1791 року, стала найбільш важливим кроком до встановлення свободи слова у тому значенні, у якому ми її розуміємо сьогодні, чітко закріпивши свободу слова і преси: «Конгрес не має права приймати закони, що встановлюють релігію або забороняють її вільне сповідування; або обмежують свободу слова чи преси; або право народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханнями про вирішення скарг.» [87]. В той час свобода друку була символом свободи в цілому, тому що вона, на противагу Британській формі правління, дозволяла поширювати ідею народного контролю над державою, що в майбутньому стало зразком для багатьох країн.

У 1789 році, під час Великої французької революції, було проголошено Декларацію прав людини і громадянина Французької революції, мета – встановити новий порядок, в основі якого лежить рівність прав кожного громадянина, в тому числі і рівність у вільному висловленні поглядів: «Вільне

висловлення думок і поглядів є одним із найцінніших прав людини: тому кожен громадянин може вільно говорити, писати та друкувати, за винятком випадків, коли він реагує на зловживання цією свободою у випадках, визначених законом» [30]. Декларація вплинула на майбутню політичну культуру світу, започаткувавши традицію природних прав як основу державності.

У 1948 році право на свободу вираження було визнано правом людини у Загальній декларації прав людини (ЗДПЛ). Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 році затвердив право вільно висловлювати погляди [60].

Дослідження, проведене у 2015 році, показує, що майже у всіх 38 опитаних країнах люди хочуть жити в країні зі свободою слова, вільною пресою і свободою інтернету [46]. В залежності від регіону і культури, свобода слова сприймається по різному. Серед усіх країн проти державної цензури найбільше виступають громадяни США. Трошки поступаються країни Латинської Америки і Європи, зокрема Аргентина, Німеччина, Іспанія та Чилі. Значно гірша ситуація в країнах Азії, Африці та Близького Сходу, проте навіть у цих регіонах люди підтримують свободу слова. Найменше свобода слова цінується індонезійцями, палестинцями і в'єтнамцями. Якщо поглянути детальніше на статистику в Азії, то не складно простежити, що більш вестернізовані держави, такі як Японія, Південна Корея, Тайвань і Гонконг, вважають, що критика влади є обов'язковим проявом свободи слова [69]. У менш вестернізованих державах Азії, наприклад, Камбоджі або Індонезії, домінує думка, що гармонія в суспільстві важливіша за право висловлювати власну думку. Тут простежується культурна різниця, коли східному колективізму властива соціальна стабільність, а західному індивідуалізму свобода самовираження.

Навіть всередині суспільств західної цивілізації існує поляризація щодо відношення до свободи слова. Наприклад, європейські країни дотримуються Європейської конвенції з прав людини, яка хоч і декларує свободу вираження поглядів, проте вводить обмеження під приводом національної безпеки, громадянського порядку, охорони здоров'я, моралі або прав інших осіб [69]. У багатьох європейських країнах діють закони проти екстремізму та мови

ворожнечі. На відмінну від Європи, американська традиція, що закріплена першою поправкою є близькою до абсолютної свободи слова, за що часто стає об'єктом критики для одних, і взірцем наслідування для інших.

Переважає більшість громадян США вважає, що кожен повинен мати право говорити речі, які не ображають меншини або їхні релігійні погляди. Також 44% з опитаних американців вважають, що заклики насильницьких протестів повинні бути дозволені [46]. Америка історично будувалася переважно переселенцями з Європи, які шукали кращого життя в Новому світі, вірячи, що там вони зможуть побудувати країну своїх мрій. Американська земля стала домівкою для багатьох протестантів на яких в Європі відбувалося гоніння. Протестантська етика пронизана реформаторським духом була більш відкритою до змін та інакодумства. В 1886 році в Нью-Йорку на острові Свободи була встановлена Статуя Свободи, яка стала символом свободи в США, а згодом вже Америка як держава стала символом свободи для усього світу.

В наші дні свобода слова в західних суспільствах стикається з викликами, про які ще 100 років назад ніхто не міг і подумати. Інтернет зі своїм публічним простором для обговорення різних політичних, соціальних чи культурних питань, зараз знаходиться в небезпечному становищі. Ще не так давно користувачі інтернету не боялись ділитися своїми думками, переймати і транслювати чужі ідеї, або ж проводити дискусії на актуальні теми. Люди західної цивілізації звикли до благ, що виникли завдяки інтернету, а тепер не можуть без нього уявити свого повсякденного життя. Парадоксально, але в цьому сенсі інтернет свобода стала рабством для мільйонів людей. Свобода слова і анонімність, яку подарував людям інтернет, тепер з особливою тривогою сприймається урядами різних держав, в тому числі і західних. Інтернет простір зайняв важливе місце в житті людства, і тому для влади він є нічим іншим як інструментом впливу і контролю. Проте, не лише уряди країн використовують інтернет для просування своїх інтересів. З поширенням соціальних мереж з'явилося таке явище як культура відміни (cancel culture). Термін вийшов зі сленгу 1980-х років, коли «cancel» означало розрив стосунків [18]. Через кіно і

телебачення термін прийшов в інтернет простір, де набув радикального характеру. Культура відміни застосовується по відношенню до публічних осіб, компаній або організацій через їхні висловлювання і дії, які засуджуються певною соціальною групою. Найбільш гостро це явище помітно в політичному дискурсі США. Однією з перших хвиль культури відміни відбувся під час руху #MeToo, коли велика кількість жінок почали публічно розповідати про насильство з яким вони зіткнулись протягом свого життя. Звинувачення в сексуальному домаганні були висунуті проти багатьох голівудських зірок, в результаті деякі з них зіткнулися з цькуванням в соціальних мережах і під суспільним тиском цілий ряд брендів і компаній прийняли рішення розірвати контракти і більше не співпрацювати з конкретними зірками. Гучний випадок стався з американським продюсером Г. Вайнштейном, який був звільнений з власної компанії через звинувачення і суспільний тиск, а згодом засуджений на 23 роки [3]. Після цього випадку наплинула хвиля звинувачень на інших публічних осіб, які під тиском суспільного засудження також були «скасовані», що повністю змінило їх життя. В цих випадках держава не мала ніякого відношення, адже культура відміни це суспільне явище, націлене карати тих, чий слова або вчинки є неприйнятними для певної групи людей. Культура скасування потенційно може стати екзистенційною проблемою не лише для свободи слова, але й свободи загалом. Культура відміни стала свого роду поза державною практикою самоцензурування публічних людей за їх самовираження. Звичайно така практика в першу чергу шкодить громадському дискурсу. В західному, а особливо в американському соціумі культуру відміни доволі часто використовують активісти, вважаючи, що таким чином вони захищають дискримінаційні групи людей, які були ображені певною публічною особою, організацією чи компанією. Культура відміни дуже поширена серед феміністок, антирасистів, антифашистів, ЛГБТК+, екологічних і інших політично лівих спільнот [48].

Прихильники культури відміни виправдовують її наявність тим, що вона відтворює «народне правосуддя». Постає питання наскільки таке «народне

правосуддя» є народним, оскільки дуже складно врахувати які погляди домінують в тому чи іншому суспільстві. Доволі часто висловлюється думка, що культура відміни властива агресивній меншості, яка використовує її для нав'язування своїх поглядів нейтральній більшості. Один з найвідоміших американських юристів Алан Дершовіц в своїй книзі «Cancel Culture» виступає проти культури відміни, застерігаючи, що соціальні вирокі часто є необдуманими і поспішними, що в результаті може нашкодити репутації невинних людей. Також Алан Дершовіц акцентує увагу на тому, що культура відміни суперечить презумпції невинності, а тому не може бути об'єктивною. У липні 2020 року 152 публічні особи філософи, митці, журналісти та інші лідери думок написали листа «Про справедливість та відкриті дебати» у якому вони категорично виступили проти культури відміни, наполягаючи, що таке явище становить загрозу демократичним цінностям і є інструментом цензури, яка під загрозою «звільнення» забороняє журналістам або науковцям вільно писати на певні теми [9].

В цілому, на Заході свобода слова стала символом свободи як такої. У сучасному світі вона є важливим інструментом для забезпечення демократичних цінностей, підтримки громадського дискурсу і врешті висловлення полярних за змістом поглядів. Проте, неможливо ігнорувати як вільнодумство заходу переживає не кращі часи. Цифрова епоха створила умови не тільки для самовираження, але й для обмежень, найбільш яскравим прикладом яких є культура відміни, що зазнала свого повноцінного розквіту в інтернет просторі. Очевидно, свобода слова знаходиться перед глобальними викликами, які потребують негайного вирішення.

2.3. Політичні свободи та їх роль в демократичних системах.

Політичні свободи – це права громадян брати участь у суспільно-політичному житті, вільно здійснювати державну владу, висловлювати власну позицію та захищати власні інтереси. В політичній філософії існує дихотомія,

без якої неможливо говорити про політичну свободу, – це «свобода від» зовнішнього насильства і «свобода для» особистої реалізації.

До основних політичних свобод належать:

- Свобода слова і преси;
- Свобода зібрань і протестів;
- Свобода асоціацій;
- Свобода обирати і бути обраним;
- Свобода на критику влади.

Такі свободи в політології прийнято називати «політичними правами».

У XIX ст. була створена одна дуже важлива теорія. Британський політичний філософ Джон Стюарт Мілль написав працю «Про свободу» у якій він висунув «принцип шкоди» згідно якому будь-який індивід повинен бути забезпечений свободами до тих пір, поки він не починає шкодити іншим людям [5]. Принцип відразу був схвалений прихильниками лібералізму, що зробило його важливим доповненням до політичної теорії лібералізму. Мілль пояснював, що для існування щасливого суспільства необхідною складовою є свобода кожного індивіда і тому держава повинна обережно відноситися до свободи кожної окремої людини. На думку Дж. С. Мілля держава повинна поважати свободу кожного індивіда. Навіть якщо людина шкодить своїми діями сама собі, то держава не повинна обмежувати свободу такої людини. Обмеження свободи допустиме лише в тому випадку, коли один індивід шкодить іншому.

Інший політичний філософ, Джон Роулз у своїй праці «Теорії справедливості» використав ідеї Стюарта Мілля, щоб поставити акцент на справедливості як свободі від необґрунтованого втручання [77]. Принцип шкоди відіграв велику роль при трансформації правових систем Заходу до ліберальної демократії. Наймовірно сильно принцип відобразився на правовій системі США. Яскравим прикладом є перша поправка, яка дозволяє будь-якій людині говорити все, що вона хоче, за винятком, що ці слова не нанесли іншій людині об'єктивної шкоди. В сучасному світі принцип шкоди не лише не втратив своєї актуальності, але й відкрив нові горизонти. Легалізація наркотиків та заборона абортів є

одними з ключових питань в політиці США, які породжують нескінченні дискусії щодо того де знайти ту межу між особистою свободою і шкодою іншим. Також будучи профеміністом, Дж. С. Мілль використав свій принцип для просування ідей гендерної рівності, засуджуючи правову дискримінацію по відношенню до жінок.

У XX ст. Ісайя Берлін у своєму видатному есе «Дві концепції свободи» розробив два важливі, актуальні й сьогодні, підходи до розуміння свободи, вважаючи, що у суспільстві існує свобода «від» втручання і свобода «для» самореалізації. Першу він назвав «негативна свобода», а другу – «позитивна свобода» [19]. Найкращим відображенням концепції став той історичний період, коли між ліберальними демократіями Заходу та комуністичними диктатурами Сходу відбувалася активна фаза Холодної війни. Західні цінності: обмежена держава, індивідуальні права та вільний ринок, стали уособлювати негативну свободу, тоді як соціалістичний колективізм, що силоміць нав'язував «істинний світогляд» асоціювався з позитивною свободою. Ще один важливий історичний приклад прояву позитивної свободи І. Берлін вбачав у Великій Французькій революції, яку він критикував за виправдання репресій заради «високої» ідеї. І. Берлін вважав, що потрібно знайти «третій шлях», де негативна і позитивна свободи гармонійно співіснують. Він вважав, що саме республіканська свобода може стати альтернативою, бо вона заснована на інститутах, які повинні запобігати сваволі державного апарату. В сучасних культурах західних країн прояв позитивної свободи зустрічається в різних державних програмах: охорона здоров'я або універсальний базовий дохід.

Лібералізм – ключова політична ідеологія західної цивілізації, що вибудовувалася навколо свободи. У Великій українській енциклопедії знаходимо таке визначення лібералізму: «Лібералізм – (фр. *libéralisme*, від лат. *liber* – вільний) – суспільно-політична доктрина, базована на визнанні мирних методів управління та політичних свобод індивіда, обмежених дією законів; сприяє зрушенням та змінам еволюційного характеру задля здійснення

суспільних реформ, метою яких є свобода особистості. Одна з трьох класичних політичних ідеологій поряд із консерватизмом та соціалізмом.» [4].

В сучасній науці прийнято розділяти лібералізм на класичний і новий, який націлений на соціальну справедливість. Формування класичного лібералізму почалося у Західній Європі в XVII ст. і продовжувалося аж до XIX ст. Основу класичного лібералізму складали ідеї обмеженої держави і особистої свободи. Трансформація в новий (соціальний) лібералізм почала відбуватися на початку XX ст., як реакція на швидкий розвиток капіталізму з однієї сторони і набирання популярності протилежної ідеології – соціалізму. Роль держави починає різко збільшуватися, створюються додаткові методи контролю за економікою і проводиться політика соціальної справедливості. Тобто на відмінну від класичного лібералізму, де акцент ставився на індивідуальних правах, в соціальному лібералізмі акцент зміщується на те, щоб рухати суспільство в напрямку коли у всіх людей рівні стартові можливості, а для цього необхідно більше орієнтуватися на допомогу слабким верствам населення, які по тим чи іншим причинам знаходяться на соціальному дні. Головною відмінністю класичних лібералів від соціальних полягає у тому, що перші хочуть мінімізувати втручання держави у життя суспільства, це б дозволило людям у повній мірі проявляти свою індивідуальність не остерігаючись, що прояв їх свободи може призвести до негативних наслідків зі сторони держави. У свою чергу соціальні ліберали виступають за втручання держави, щоб вирівняти соціальне становище у суспільстві.

Класичні ліберали вірили, що повноцінна свобода не може існувати без права на приватну власність. Деякі класичні ліберали стверджували, що всі права без винятків є нічим іншим як правом на власність. Власність – це форма свободи. Замість того, щоб розглядати право володіти та користуватися власністю лише як окремий вимір свободи, цей підхід підкреслює, що саме приватна власність є надійним механізмом її збереження, а без неї жодний захист не може бути дієвим. Суть аргументації полягає в тому, що завдяки вільному ринку, заснованому на приватній власності, відбувається розподіл влади, який

унеможливиює надмірне втручання держави та слугує гарантією громадянських свобод. Як зазначав Ф. А. Хайєк, свобода преси неможлива, якщо друкарські засоби перебувають під контролем уряду; свобода зібрань не може існувати, коли приміщення для цього контролюються владою; а свобода пересування втрачає сенс, якщо транспортна система перебуває в руках державної монополії [64].

Соціальні ліберали поглянули на права власності зовсім по іншому. Вони заперечували, що права власності здатні гарантувати безпеку усім іншим правам. Натомість висунули твердження, що приватна власність в кінцевому результаті буде вести до нерівномірного розподілу влади. Вони забезпечують лише формальну рівність, яка на практиці не гарантує рівного доступу до позитивної свободи, що особливо важливо для робітничих верств населення. Саме ця проблематика стала основою сучасного американського лібералізму, який поєднує відстоювання громадянських та особистих свобод із критичним або навіть негативним ставленням до концепції приватної власності.

З вище зазначених підходів витікає думка, що політичні права забезпечують участь суспільства в побудові політичних демократичних інституцій. Концепції Дж. Мілля та І. Берліна підтверджують тезу, що справжня політична свобода опирається на баланс індивідуальних прав з механізмами їх захисту. Дебати про приватну власність, роль держави та рівність можливостей продовжуються на Заході і по сьогоднішній день, що демонструє яким надважливим компонентом є свобода у політичному дискурсі.

2.4. Економічна свобода як основа розвитку західної економіки.

Економіка завжди тісно пов'язана з політичною системою. Економічна свобода на Заході виникала паралельно політичній свободі. Перші уявлення про економічну свободу як і політичну, потрібно шукати в часи античності. Між містами полісами процвітала вільна торгівля, коли одні товари обмінювали на інші. Вільно торгувати могли лише вільні люди. Метеки і раби не мали політичних прав, а тому і права на торгівлю у них не було. Поняття «економічна

свобода» тоді звичайно не існувало, але що важливо – сформувався цивільно-правовий захист власності.

В Середньовічній Європі, порівняно з античністю, економічна свобода була в гіршому становищі. Це було пов'язано з феодальним строем, коли більша частина населення не мали власної землі і майна, тому були вимушені працювати на феодала. Ціни на товари та прийняття в професію визначались гільдіями.

Починаючи з 16 ст. з'явилась система економічного меркантилізму, суть якого полягала у збагаченні держави за рахунок обмеження імпорту і орієнтації на експорт. Це призвело до встановлення державних монополій на контроль ресурсів і введення податків, що за задумом держави робило її могутнішою.

Після Середньовіччя стрімко вплітається в політичний, а потім і економічний дискурс теорія природних прав. Джон Локк і Шарль Луї де Монтеск'є першими чітко і відкрито заявили, що охорона приватної власності і цивільна свобода – це головне завдання держави. Під «цивільною свободою» Дж. Локк розуміє відсутність перешкод для ведення господарства і торгівлі [34]. В майбутньому класичні економісти, а особливо шотландський економіст Адам Сміт поширять на всі західні країни принцип невтручання (*laissez-faire*), який для початку займе неймовірно важливе місце в ліберальній теорії, а надалі буде переходити в інші політ-економічні системи [16]. Адам Сміт спільно з іншими відомими економістами тої епохи розробили кілька важливих теорій: теорія розподілу доходів, теорія рівноваги на ринку та теорія моральних почуттів, які стали фундаментом на якому стоїть сучасна західна економічна наука.

Ще однією важливою віхою в розвитку економічної свободи був промисловий переворот або як його ще називали – індустріальна революція (кінець XVIII – XIX ст.). Саме індустріальну революцію варто назвати ключовим етапом розвитку капіталізму. Це той самий період, коли більшість країн починають поступово відмовлятися від рабства. У 1807 році Велика Британія підписує «Slave Trade Act», що забороняє торгівлю рабами на території Британської імперії [11]. У 1808 році США забороняють ввезення в країну нових рабів – Act Prohibiting Importation of Slaves [15]. У 1833 році Велика Британія

приймає закон «Slavery Abolition Act» про остаточну ліквідацію рабства майже в усіх британських колоніях [81]. У 1848 році Франція також остаточно скасовує рабство. Беручи приклад з європейських країн у 1863 році президент А. Лінкольн видає прокламацію про звільнення рабів, а вже у 1865 році була прийнята XIII поправка до Конституції США, яка повністю скасувала рабство. Це спонукає людей до самостійного способу життя і пошуку роботи [33, 10].

До відміни рабства у США існувало фактично дві різні економічні системи. Одна з них базувалася на рабській праці (південна), а інша на праці вільних людей (північна). До громадянської війни південь США процвітав за рахунок 4 мільйонів афроамериканських рабів, що вирощували бавовну і низку інших культур цього регіону. Північні штати підкреслювали свій статус як території вільної праці, де основу економіки складали фермери, торговці та наймані робітники. Тут сформувалася розвинена ринкова економіка. Уже до 1860 року мешканці Півночі могли купувати фабричний одяг із Нової Англії чи користуватися газом із Пенсільванії для освітлення своїх домівок. Середній Захід забезпечував країну величезними запасами зерна, достатніми не лише для внутрішніх потреб, а й для експорту до Європи. Ще далі на захід господарське життя трималося на видобувній промисловості та землеробстві. Поряд із текстильними, взуттєвими фабриками та металургійними заводами працювали компанії на кшталт McCormick Harvesting Machine Company чи Colt Company, що демонстрували інноваційність північного виробництва. Вироблені товари поширювалися країною завдяки швидко розбудованій залізничній мережі, а основою економічної стабільності та розвитку ставала широка система банків і фінансових ринків, яка акумулювала та спрямовувала капітал у нові проєкти [31].

Коли між північними (Союзом) і південними штатами (Конфедерацією) відбулася війна, стало очевидно, що економіка, яка існує за рахунок рабської праці не витримає конкуренцію проти економіки півночі, яка розвивалася завдяки праці вільних робітників. Конфедерати програли, південь залишився в руїнах, а рабовласники втратили свої найцінніші активи. Бавовна залишалася найважливішою культурою, але війна змінила те, як її вирощували та продавали.

Плантатори розділили великі ферми на менші ділянки, якими доглядали окремі сім'ї в обмін на частину врожаю, що називалося здольництвом. Після відновлення виробництва бавовни американці виявили, що їхня бавовна тепер конкурує з новими бавовняними плантаціями по всьому світу. Південні штати опинилися в глибокій економічній кризі з якої вони не могли вибратися аж до 1930-х років. Північні штати швидко оговталися від наслідків війни, швидко рухаючись в напрямку індустріалізації. Відмова від рабства закріпила ідею вільної робочої сили на ринку праці.

Наприкінці XIX ст. в університетах Австрійської імперії формується нова економічна школа. Першим її представником прийнято вважати професора Інсбруцького університету, Карла Менгера (1840 – 1921). У роботі «*Grundsätze der Volkswirtschaft*» (1871) К. Менгер закладає основу австрійської теорії цінності й попиту [70]. В цей самий час англійський економіст Вільям Стенлі Джевонс публікує аналогічну теорію, таким чином виникає концепція корисної граничності, яка стала підґрунтям для теорії попиту і пропозиції, теорії споживчої рівноваги, теорії добробуту та для Австрійської економічної школи в цілому (АЕШ). Учень і послідовник К. Менгера, Фрідріх фон Візер розкрив поняття альтернативної вартості (*opportunity cost*), яке в подальшому було інтегровано в теорію споживання і в теорію виробництва. Інший учень К. Менгера, Ойген фон Бем-Баверк створив теорію капіталу та відсотка [24]. Ця його праця сумісно з іншими теоріями заклали фундамент для бачення капіталу і грошового обігу.

Разом з тим, ближче до кінця XIX століття класичний лібералізм почав поступатися місцем новим формам колективізму та державної влади. Одна з проблем полягала в тому, що ліберали розлінилися; вони вважали, що очевидна соціальна гармонія та достаток, що їх приніс лібералізм, означатимуть, що ніхто не захоче відроджувати Старий Порядок. Деякі ліберальні інтелектуали створювали враження, що лібералізм – це закрита система, в якій більше немає цікавої роботи. З'явився соціалізм з цілком новою теорією для розвитку, що приваблювало молодих інтелектуалів. Крім того, вперше в історії люди почали

сумніватися в існуванні бідності. До промислової революції всі були бідними; не було проблем із навчанням. Лише коли більшість людей розбагатіли – за історичними мірками – люди почали дивуватися, чому деякі досі бідні. Засновник марксизму, Карл Маркс запропонував бачення світу досконалої свободи та достатку. Тим часом успіх науки та бізнесу породив уявлення про те, що інженери та керівники корпорацій можуть проектувати та керувати цілим суспільством, а також великою корпорацією [13].

Утилітарний акцент Стюарта Мілля на «найбільшому блазі для найбільшої кількості» змусив деяких вчених почати сумніватися в необхідності обмеженого уряду та захисту прав особистості. Якщо метою всього цього було створення процвітання та щастя, то чому обходити обхідний шлях захисту прав? Чому б просто не націлитися безпосередньо на економічне зростання та повсюдне процвітання? Знову ж таки, люди забули про концепцію спонтанного порядку, відкинули проблему виробництва та розробили схеми для спрямування економіки в політично обраному напрямку. Дехто забував коріння економічного прогресу, дехто оплакував руйнування сім'ї та громади, яке принесли свобода та добробут, інші щиро вірили, що марксизм може зробити кожного процвітаючим та вільним. Але багато інших використовували ці ідеї як засіб для досягнення влади. Якби божественне право королів більше не переконувало людей віддавати свою свободу та власність, тоді прагнучі влади використовували б націоналізм, егалітаризм, расові упередження та класову боротьбу.

Дійсно, як і побоювалися ліберали, століття європейського миру, що розпочалося в 1815 році, зруйнувалося в 1914 році тим, що справедливо назвали Першою світовою війною. Заміна лібералізму етатизмом та націоналізмом була значною мірою винною, і сама війна, можливо, завдала смертельного удару лібералізму. У Сполучених Штатах та Європі уряди розширили свою сферу діяльності та владу у відповідь на війну. Непомірні оподаткування, військовий обов'язок, цензура, націоналізація та централізоване планування, не кажучи вже про 10 мільйонів смертей на полях Фландрії, у Вердені та інших місцях,

сигналізували про те, що епоха лібералізму, яка нещодавно витіснила Старий порядок, тепер сама була витіснена епохою мегадержави.

Очевидний успіх уряду у подоланні Великої депресії та перемозі у Другій світовій війні дав поштовх ідеї про те, що уряд може вирішити всілякі проблеми. Лише приблизно через 25 років після закінчення війни народні настрої почали різко повертатися проти мегадержави. Тим часом, навіть у найпохмурішу годину продовжували з'являтися великі мислителі та вдосконалювати ліберальні ідеї. Одним з найвидатніших був Людвіг фон Мізес, австрійський економіст, який утік від нацистів спочатку до Швейцарії в 1934 році, а потім до Сполучених Штатів у 1940 році. Головною працею Людвіга фон Мізеса стала «Людська діяльність», вичерпний трактат з економіки. У ньому він розробив повну науку економіки, яку вважав вивченням усіх цілеспрямованих людських дій [72]. Він був безкомпромісним прихильником вільного ринку, який переконливо вказував на те, як кожне державне втручання на ринку має тенденцію до зниження багатства та загального рівня життя. Учень Л. Мізеса Фрідріх Гайєк був не лише геніальним економістом, а можливо, найвидатнішим соціальним мислителем століття. У своїй найвідомішій праці «Шлях до кріпацтва», опублікованій у 1944 році, він попереджав країни, які тоді вели війну проти тоталітаризму, що економічне планування призведе не до рівності, а до нової системи класів та статусів, не до процвітання, а до бідності, не до свободи, а до кріпацтва [49]. Книга зазнала жорстокої критики з боку соціалістичних та лівих інтелектуалів в Англії та Сполучених Штатах, але вона продавалася дуже добре, надихаючи нове покоління молодих людей досліджувати лібертаріанські ідеї.

Економіст Чиказького університету Мілтон Фрідман опублікував книгу «Капіталізм і свобода», в якій стверджував, що політична свобода не може існувати без приватної власності та економічної свободи [44]. Статус М. Фрідмана як економіста приніс йому Нобелівську премію в 1976 році. У Великій Британії на початку 1980 року транслювався його десятисерійний телесеріал «Вільний вибір», де популяризувалися неоліберальні та капіталістичні ідеї. Серіал став можливо найвідомішим освітнім проектом у

сфері економіки XX століття. В глобальній політиці особистість М. Фрідмана символізувала капіталізм і відповідно економічну свободу.

Сьогодні в економічній науці існує консенсус що основу економічної свободи складають чотири незамінні складові:

1. Захист прав власності на рівні закону;
2. Обмежене втручання держави в економіку;
3. Ефективне регулювання;
4. Відкритість ринку [45].

Економічна свобода включає також можливість людини керувати власним майном і працею. Для того, щоб економічна свобода показувала свою максимальну ефективність, необхідно побудувати таку правову і політичну систему у якій люди самостійно вирішують де працювати, чим займатися і яким майном володіти. Такий підхід сформувався на базі лібералізму і похідних від нього політичних та економічних теорій.

Розвиток економічної свободи на Заході був довгим перемінним процесом: від рабської праці до ринку вільної робочої сили, від державного меркантилізму до ринкової конкуренції, від централізованого планування до вільного ціноутворення. Такі інститути як приватна власність, відкритий ринок та обмеження державного втручання, виявилися найбільш ефективними механізмами для економічного зростання. Західна економічна модель доводить, що індивідуальна відповідальність та вільне підприємництво – культурна традиція західної цивілізації.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Проблематика свободи та її роль у розвитку сучасного суспільства.

У ХХІ столітті, з розповсюдженням глобалізації і цифрових технологій, взаємозв'язок свободи і контролю постав як одне з ключових питань в усьому світі, у тому числі і серед західних країн. Дискусія про межі свободи існувала задовго до цього, але сьогодні вона актуальна як ніколи раніше. Ключовою точкою перелому можна вважати пандемію COVID-19, коли навіть демократичні держави вдалися до безпрецедентних обмежень прав і свобод громадян. Наслідки обмежень під час пандемії COVID-19 громадянське суспільство відчуває й досі. Майже кожен уряд західних країн обмежував свободу громадян на зібрання і вільне пересування, виправдовуючи такі зміни потребою безпеки для суспільства. У журналі *Translational Behavioral Medicine* було опубліковано результати дослідження щодо того, як люди у Шотландії дотримувалися правил соціальної дистанції до і після введення локдаунів і обмежень [82]. Дослідження показало, що поведінка людей загалом не змінювалася залежно від того, чи було введено суворі обмеження. Це дослідження стало одним із багатьох, які підтвердили тезу, що контроль населення й обмеження прав заради захисту здоров'я не дають очікуваного результату [28].

Примусова вакцинація – ще одне важливе питання у контексті свободи і контролю під час пандемії COVID-19. У багатьох країнах уряди запровадили обов'язкові вимоги вакцинації для певних груп населення. Якщо громадяни відмовлялися вакцинуватися, їх обмежували у правах: доходило до звільнення з роботи чи заборони відвідувати громадські місця [67]. Опір суспільства призвів до протестів у багатьох країнах, учасники яких наполягали на відновленні свободи вибору та прав людини. Невиправданий напад на громадянські свободи під лозунгом «заради здоров'я» в кінцевому результаті призводить до

саморуйнації. У спробі захиститися від однієї хвороби, через обмеження свободи індивідуумів, ми прирікаємо себе хворіти іншою недугою. Депресія, стрес, суїцидальні настрої, ожиріння, алкоголізм та низка інших поведінкових розладів у популяції – наслідки, до яких призвели локдауни, що супроводжувалися численними обмеженнями індивідуальних свобод [57].

Виникла криза, що змушувала людей звертатися до нетрадиційних ЗМІ в пошуку необхідної інформації. Пандемія для багатьох урядів стала приводом впровадити додаткові обмеження свобод. Міжнародне право фактично дозволяє обмежувати права громадян у відповідь на надзвичайні ситуації в галузі охорони здоров'я, але водночас чітко вказує, що ці обмеження мають бути пропорційними й недискримінаційними. Глобальна організація CIVICUS виявила, що держави по всьому світу використали пандемію для запровадження невинуватених обмежень свободи слова, цензуруючи потік інформації, пов'язаної з COVID-19. Було задокументовано, що щонайменше 37 країн внесли зміни в законодавство, щоб стримати поширення дезінформації [41]. До 2022 року всі країни, крім Туреччини та Ємену, запровадили обмеження щодо свободи зібрань, включно з закриттям шкіл та підприємств [14].

Також майже всі країни запровадили обмеження на свободу пересування; більша половина з них закрила кордони, хоча такий крок у запобіганні поширенню вірусів є сумнівним. Окрім того, обмеження вплинули на доступ до якісної освіти, а також негативно відобразилися на світовій економіці. У довгостроковій перспективі обмеження індивідуальних свобод і глобальний контроль у сфері охорони здоров'я не є дієвим способом захисту суспільства від небезпеки, яка охопила людей під час пандемії.

У багатьох випадках такі обмеження суперечили конституціям тих країн, які їх вводили, а також міжнародному праву, що суттєво зменшило довіру громадян до влади і спричинило появу нових конспірологічних теорій.

Переходячи до позитивних наслідків глобалізації, варто відзначити, що вона відкрила людству нові свободи, які раніше були доступні лише обраним. Чимало свобод було подаровано нам інформаційним простором, який виник

завдяки засобам масової інформації, серед яких особливе місце займає інтернет. Головне досягнення інтернету в контексті розвитку свободи – можливість миттєво ділитися інформацією. Відстань перестала бути перешкодою для трансляції своїх думок на широку аудиторію, що дало змогу швидко поширювати різноманітні ідеї по всьому світу. Проте, перед глобалізованим інформаційним простором постали ті самі виклики: де знайти межу між свободою і контролем. Уряд кожної країни усвідомлює, які ризики несе необмежена свобода слова, і рано чи пізно перед кожною державою постає питання відповідальності за розповсюдження дезінформації та злочинного контенту. Обмеження свободи слова стосуються кожної країни, але найбільшої цензури зазнають суспільства, що контролюються авторитарним чи тоталітарним режимом. На сьогодні найбільша інтернет-цензура фіксується в Північній Кореї, Китаї та Ірані [62]. Користувачам цих країн заборонено користуватися західними соціальними мережами, а новинні ЗМІ піддаються тотальній цензурі. У 2010 році в Китаї було реалізовано проєкт «Золотий щит», більш відомий як «Великий китайський фаєрвол», який мав на меті взяти під контроль увесь інтернет-трафік у Китаї, обмежуючи громадянам доступ до контенту, що, на думку політичного керівництва країни, є небезпечним і шкідливим. Це стало великим кроком відходу від свободомислення. Цензура в китайському інтернеті посилилася під час пандемії COVID-19: ще до 2020 року в Китаї було ув'язнено щонайменше 47 журналістів, які висвітлювали події, пов'язані з пандемією [26].

Щодо Північної Кореї, то інтернет для населення цієї країни фактично відсутній: лише еліта серед високопосадовців має вихід до світового інтернету. Проте Північна Корея активно підтримує хакерські угруповання, які займаються кіберзлочинністю за кордоном [88]. До держав із низьким рівнем інтернет-свободи також належать Ірак, М'янма, Пакистан, Росія, Туркменістан, Єгипет, Оман, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати [62]. Влада цих держав продовжує рухатися в напрямку цензури: величезна кількість сайтів блокується, а спроби обходити блокування через VPN суворо переслідуються.

Знову ж таки, серед цих країн ми не знайдемо держави західної цивілізації, але це зовсім не означає, що в західних країнах інтернет-свобода не стикається з цензурою та обмеженнями. Австралія, яка географічно не належить до західних країн, тим не менш безумовно є породженням західної цивілізації і давно критикується за надмірну кількість обмежень, що стосуються інтернету [61].

У липні 2025 року у Великобританії набув чинності закон Online Safety Act 2023 (OSA), заявлений владою як засіб підвищення безпеки в інтернеті для дітей. OSA зобов'язує будь-які соціальні мережі та інтернет-платформи блокувати доступ дітям до шкідливої інформації. На практиці ж це працює так, що користувачів змушують завантажувати селфі або записувати короткі відео, а система штучного інтелекту (ШІ) аналізує і вирішує, чи відповідає вік користувача споживанню певного контенту. Така спроба захисту дітей критикується користувачами з позиції анонімності, а методи, якими реалізується цей захист, змушують замислитися, чи не стане ШІ інструментом впливу і контролю над суспільством. Якщо тенденції продовжать розвиватися в цьому напрямку, інтернет, який довгий час вважався простором свободи, може перестати бути місцем, де кожна людина відчуває себе вільною у праві висловлювати й поширювати свої думки та ідеї.

У цьому ж контексті варто розглянути технології розпізнавання облич (FRT), які вже давно стали звичними. Від відкриття телефонів та входу в онлайн-банкінг до сканування облич у кримінальних базах – FRT охоплює все більше сфер нашого життя. Відомо, що лише дві країни світу заборонили розпізнавання облич – Бельгія та Люксембург, проте понад сто інших країн використовують FRT у різних цілях. Три чверті урядів світу застосовують технологію розпізнавання облич у великих масштабах. Приблизно 75% поліцейських сил мають доступ до різних форм цієї технології. У 68% країн системи розпізнавання облич функціонують в окремих аеропортах, у 25% держав – навіть у школах. Близько 80% країн використовують FRT у банківському та фінансовому секторі. Приблизно 40% країн впровадили її на деяких робочих місцях. У 24% країн

системи розпізнавання облич діють у громадському транспорті, зокрема в автобусах, а майже у 40% – у поїздах та метрополітені [38].

Проаналізувавши дані з відкритих джерел, можна помітити, що країни західного світу хоч активно користуються FRT, проте законодавчо запроваджують обмеження на розпізнавання облич. Наприклад, Європейський Союз (ЄС) відрегулював це питання у своєму Законі про штучний інтелект, встановивши певні заборони, такі як створення баз даних розпізнавання облич шляхом зчитування зображень із камер відеоспостереження або інтернету, а також запобігання доступу правоохоронних органів до цієї технології, окрім певних обставин, наприклад терористичного нападу або пошуку зниклої особи [36].

Країною з найбільшою мережею спостереження у світі став Китай, маючи 200 мільйонів камер. Згідно зі статистикою, 14,3 камери спостерігають за кожними 100 китайцями одночасно, головним чином для підтримки громадського порядку та дотримання правил дорожнього руху [62]. Оу Бяофен, правозахисник із китайської провінції Хуань, висловив думку, що розширення мережі спостереження в основному використовується диктаторами для посилення соціального контролю. За його допомогою легко можна знайти тих, хто критикує уряд, або дисидентів з іншими політичними поглядами. Він також зазначає, що минулі випадки доводять: поліція не завжди використовувала цю технологію належним чином, наприклад для пошуку зниклих безвісти або злочинців [27]. Беручи до уваги, що Китай не є вільною демократичною країною, його комуністична влада першочергово використовуватиме FRT задля збереження власної безпеки, а не безпеки громадян. Досвід Китаю, ставши негативним прикладом, може спонукати інші держави переймати подібні практики, що призведе до зниження глобальної свободи у світі.

Глобалізація внесла абсолютно нові зміни в сутнісне існування свободи. Сьогодні інформаційний простір і технології відіграють не менш, а можливо навіть більш важливе значення, аніж ті традиційні інститути, які викарбовувались в західному світі протягом сотень років. Саме інновації

створюють умови як для розширення свободи, так і для її обмежень та контролю. Перед сучасними державами стоїть вибір дати свободі нове дихання, чи навпаки, визначити рамки в яких вона буде функціонувати.

3.2. Свобода в умовах глобалізації: універсальна цінність чи західна ідея?

Глобалізацію часто сприймають як поширення західної цивілізації, коли свобода та демократія стають домінантами у світовому устрої. Вони позиціонуються як універсальні імперативи, призначені для трансформації всього людства. Ліберальна революція, а згодом і повоєнні інституційні конструкції, такі як Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз, узяли на себе завдання експорту свободи як фундаментальної цінності, яка нібито є спільною для культур усіх народів. Будучи економічним гегемоном, Захід використовує глобалізацію як інструмент універсалізації західних норм, де свобода постає не абстрактним поняттям, а цивілізаційним даром, покликаним звільнити людство від тиранії авторитарних чи тоталітарних режимів.

Виникає питання: чи є ця амбіція реалістичною в полікультурному світі, де цивілізаційні відмінності формують радикально різні онтології свободи? Конфуціанська Азія з її акцентом на державний контроль, ісламський світ із релігійними догмами чи африканські суспільства з їх орієнтацією на общинні норми мають зовсім інші уявлення про природу свободи. Чи готові західна та інші цивілізації поступитися свободою заради соціальної стабільності, національної безпеки та культурної ідентичності?

Очевидно, питання контролю над свободою у глобальному масштабі набуває небаченої актуальності. Свобода в її західному тлумаченні зіткнулася з глобальними викликами (пандемія, цифровізація, міграційні потоки), і тому важливо з'ясувати, чи зможе вона в майбутній конкуренції зберегти свою цінність. 26 лютого 2025 року організація Freedom House на своєму офіційному сайті опублікувала пресреліз нового звіту з гучним заголовком: «NEW REPORT: Amid Unprecedented Wave of Elections, Political Violence and Armed Conflict

Fueled 19th Consecutive Year of Decline in Global Freedom» [73]. У звіті йдеться про невтішну ситуацію зі свободою у світі: зазначається, що в 60 країнах фіксується зниження політичних прав і громадянських свобод, тоді як лише у 34 країнах зафіксовано покращення. Уже 19 років поспіль рівень свободи у світі знижується, і лише близько 20% населення планети проживає у «вільних країнах».

За 100-бальною шкалою політичних прав та громадянських свобод рейтингу «Свобода у світі» найкращі результати демонструють країни Скандинавії, а також Нова Зеландія, Канада, Сан-Марино, Нідерланди, Ірландія та Люксембург [40]. Неможливо не помітити, що до першої десятки «вільних країн» не увійшла жодна держава, яку можна було б віднести не до західної цивілізації. У другій десятці опинилися лише три такі країни: Японія (96 балів), Уругвай (96 балів) та Чилі (95 балів) [40]. Якщо ж подивитися на кінець рейтингу, то серед останніх десяти, двадцяти чи навіть п'ятидесяти держав не знайдеться жодної, що належала б до західної цивілізації. Це, у свою чергу, підводить до висновку: прагнення до свободи є невід'ємною ознакою країн, які сформувалися саме в межах західної цивілізації. Свобода не просто характерна для цих країн – вона безсумнівно є фундаментальною цінністю, принесеною людству західною цивілізацією.

Організація Freedom House також відзначає, що з усіх свобод найбільшого регресу зазнала свобода слова. Кількість країн, у яких показник свободи ЗМІ оцінюється на «0 з 4» (що означає практично повну відсутність простору для діяльності незалежних медіа), майже потроїлася між 2005 і 2024 роками – з 13 до 24 [39]. Така динаміка дає нам цілком зрозуміле уявлення про напрям, у якому рухається свобода в контексті глобальних процесів. За останній рік найбільш позитивним фактором, що стосується розвитку свободи, організація Freedom House називає падіння авторитарного режиму Башара Асада в Сирії, чий контроль виявився не таким стійким, як в інших авторитарних країнах [39]. Проте підстав вважати, що нова влада рухатиметься у бік свободи й демократії, доволі мало. Час від часу у деяких деспотичних країнах з'являється шанс стати

частиною вільного світу, але, як показує практика, у більшості випадків такі спроби не є успішними.

Глобалізація надала мільйонам людей можливість змінювати країну проживання, працювати та навчатися за кордоном, що в середньому покращило рівень освіченості. Стало допустимо відмовитися від громадянства однієї країни та стати громадянином іншої, або ж отримати подвійне чи потрійне громадянство. Однак перед країнами виникають нові виклики. Виявляється, народам одного культурного поля складно мирно співіснувати з культурами інших народів, що в результаті призводить до глобальних криз, які з часом можуть перерости у фізичні переслідування або навіть військові конфлікти. Це змушує уряди держав контролювати міграцію, посилювати прикордонні перевірки або встановлювати жорсткі візові режими. Бувають випадки, коли будуються міцні стіни вздовж кордону, щоб запобігти нелегальній міграції.

Культурний обмін, зумовлений міграційними процесами чи іншими факторами, приніс як позитивні, так і негативні наслідки. Чимало дослідників прогнозували, що після Холодної війни лібералізм і ринкова економіка будуть домінувати в організації суспільства в світовому масштабі. Одним із них був американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма. Він висловив концепцію «кінця історії», суть якої полягала в тому, що ми опинилися в історичному періоді, коли більше не буде виникати глобальних конфліктів, що базуються на ідеологічних засадах. Ф. Фукуяма стверджував, що поразка фашизму та комунізму нібито остаточно затвердила перемогу ліберальної демократії. Він розраховував, що ліберальні цінності, в основі яких лежить свобода, є фундаментальними для кожного народу та нації, незалежно від того, до якої цивілізації вони належать.

Його концепція була розкритикована Семюелем Гантінгтоном, який стверджував, що конфлікти не зникнуть, просто зміниться їхня форма: «Моя гіпотеза полягає в тому, що основним джерелом конфліктів у цьому новому світі будуть не ідеологічні чи економічні чинники, а культурні розбіжності між людьми» [52]. Він також доводив, що глобалізація посилює міжкультурні

контакти, що загострює усвідомлення відмінностей. С. Гантінгтон будував свої уявлення навколо ідеї, що між цивілізаціями існують несумісні протиріччя, і тому народи, сформовані в різних цивілізаціях, часто не можуть мирно співіснувати через різне світобачення, яке формувалося сотнями років на основі релігійних поглядів та традицій.

Французька декларація, і Загальна декларація прав людини проголошують природну рівність усіх людей, але деякі культури не поділяють цієї думки. Наприклад, індуїсти вірять, що народження визначається кармою, тому індуїсти можуть інтерпретувати це твердження лише в рамках своєї релігійної системи. Невід’ємне право «всіх людей» та рівність між статями, заперечується низкою африканських, ісламських та західних суспільств [79].

Індивідуалізм прав людини створює безліч складнощів у неіндивідуалістичних культурах. Дійсно, законодавство про права людини стосується лише прав особи, а не прав групи, настільки, що особа має право оскаржувати суспільні та громадські норми для реалізації свого життя. Складність прав особи в громаді, а також історичних традицій і, як наслідок, закріплених культурних цінностей – полягає в тому, що не всі нації та держави їх визнають. Дійсно, культурні відмінності між правами людини та не західними культурами настільки великі, що деякі держави стверджують, що права людини суперечать їхнім корінним, традиційним цінностям і тому не можуть бути застосовані.

Ключові договори з прав людини отримують широку міжкультурну підтримку з боку міжнародної спільноти. Конвенція про права дитини має 193 сторони, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок має 187 сторін, а Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації має 175 держав-учасниць. При цьому, деякі держави не підтримують законодавство про права людини на підставі, що воно пригнічує та шкодить їхній власній, не західній культурі [17]. Значна частина держав Азії заявляють про несумісність прав людини з традиціями та цінностями їхніх країн, включаючи пріоритет сім’ї над особистістю та добробуту над свободою. Ця думка була підтримана

колишнім представником Ірану в ООН Саїдом Раджаї-Хорасані, який стверджував, що Загальна декларація прав людини є неприйнятною для мусульман, оскільки вона не визнає їхню культурну специфіку, і тому Іран не вагатиметься порушувати її положення [89].

Етичні не західні концепції прав людини як неіндивідуалістичних, неегалітарних і заснованих на спільноті протиставляються західним, які розглядають права людини як обов'язково ліберальні, егалітарні та індивідуалістичні. Релятивісти відкидають багато фундаментальних прав людини як культурно наївні і навіть імперіалістичні. Часто висувається думка, що права людини є просто «західними цінностями, що маскуються під універсальні концепції». Міжнародні договори та конвенції з прав людини передбачають культурні відмінності, проте права людини в кінцевому підсумку є конструктом, вбудованим у західну культуру. У деяких суспільствах, таких як ісламські суспільства, що діють за законами шариату, сучасні права людини несумісні з важливими компонентами традиційного суспільства, зокрема тими, що стосуються покарання та гендерної рівності.

В рамках шариатського права жінки мають лише мінімальні права, значно менше, ніж чоловіки, і між статями існує велика нерівність. Чоловік може застосовувати фізичну силу проти своєї дружини, якщо він того забажає. У разі розлучення чоловік має переважачі права на дітей, а в суді свідчення чоловіка прирівнюються до свідчень двох жінок.

У 1981 році, відповідно до законів шариату, Ісламська рада розробила Загальну ісламську декларацію прав людини (ЗІДПЛ) [90]. На відміну від Загальної декларації прав людини, яка ґрунтується на індивідуальних свободах, ЗІДПЛ ґрунтується на божественних якостях людини, як і мусульманське уявлення про людство, і є колективною та сакральною. Фархат Хак у праці «Переговори про культуру та права людини» стверджує, що «неможливо розробити адекватну концепцію прав людини на основі шариатського права, оскільки шариатське право є неіндивідуалістичним і зосереджується на обов'язках, а не на правах». ЗІДПЛ не вирішує належним чином проблему

нерівності прав між чоловіками та жінками, зокрема статті 19 та 20, які стосуються прав сім'ї та заміжніх жінок, передбачаючи відповідність законам шаріату, не забезпечують жінок належними правами. Стаття 6 обмежує права жінок контекстом сім'ї та релігії, надаючи жінкам лише колективні права і не надаючи їм невід'ємних прав. Права, надані жінкам в ЗІДПЛ не відповідають правам, закріпленим у міжнародному праві.

Дехто може стверджувати, що західна цивілізація не має морального права встановлювати свої цінності та права як універсальні стандарти, яких повинні дотримуватися всі інші. Неможливо заперечити, що права, розроблені в рамках прав людини, надаються всім на рівних умовах, і тому ніхто не може і не повинен, без справедливого судового рішення, бути позбавлений можливості користуватися цими правами. Права людини надаються всім, незалежно від того, чи виконують вони свої громадські обов'язки.

Права людини, основу яких складає свобода індивідуума, є західною культурною концепцією. Незважаючи на те, що міжнародне право у сфері прав людини було ратифіковано майже всіма державами, як західними, так і не західними, різноманітні культурні традиції обмежують застосування прав людини. Шаріатське право та культурні вірування, пов'язані з покаранням за певні злочини, демонструють культурну складність пов'язану з правами людини.

Ідея про те, що свобода є найбільшим благом людства, не пройшла перевірку на практиці. Виявляється, різні цивілізації по-різному розуміють цінність свободи і формують про неї уявлення, виходячи зі свого культурного та історичного досвіду. У світовому масштабі, в умовах глобалізації, стало очевидно, що свобода є однією з головних, якщо не головною, цінністю саме західної цивілізації, чого поки що не можна стверджувати про країни, що належать до інших культур і цивілізацій. Факти свідчать, що в умовах глобалізації засоби контролю над населенням завдали найменшої шкоди свободам демократичних країн, що є частиною західного світу, тоді як авторитарні чи тоталітарні країни сходу та півдня застосовують методи контролю, які ще більше обмежують простір для свободи. Це, у свою чергу,

негативно позначається на свободі в глобальному просторі, адже щоб протистояти загрозі з боку тоталітарних держав, країни, що є вільними, також можуть бути змушені надавати перевагу контролю над свободою.

3.3. Майбутнє свободи: захист прав і свобод у контексті культурного різноманіття.

В контексті формування ідеї свободи як однієї з найважливіших цінностей західної цивілізації, дуже важливо зрозуміти яке майбутнє може чекати на права та свободи людини. Глобалізаційні процеси демонструють, що сьогодні західні цінності знаходяться в небезпеці через внутрішні та зовнішні фактори, а саму західну цивілізацію переслідує екзистенційна загроза, яку захід не зовсім усвідомлює.

Економічна свобода, як одна з ключових компонентів західної цивілізації переживає негативну тенденцію. За даними IMF World Economic Outlook 2025 року, ВВП ЄС, США та деяких інших економічно розвинених країн становить 68,6 трлн доларів. ВВП Китаю, Індії та інших східних країн, що розвиваються сягає 48,57 трлн доларів [53]. Ми бачимо, що на даний момент країни західної цивілізації тримають лідерство, але якщо поглянемо на тенденцію зростання економіки цих країн, то побачимо дещо іншу картину. Наприклад, приріст ВВП протягом року у економічно розвинених країнах прогнозується на рівні 1,6% у 2025–2026 роках, що ж до країн економіка яких розвивається, то показник оцінюється в 4,2%. На сьогодні Китай є другою економікою світу, поступаючись лише США, але за паритетом купівельної спроможності (ПКС) він уже перевищує США на понад 10 трлн доларів [54]. Індія, яка є далекою від західної цивілізації демонструє впевнений річний приріст на рівні 6,2%, тоді як показники ЄС коливаються в межах 1–2% [55]. Частка країн Великої сімки (G7) у світовому ВВП знизилася приблизно з 67% у 1994 р. до 44 % у 2022 р. [85]. Сьогодні 42 % світового ВВП відходить вже до країн Азії (за ПКС), яка дала 57 % приросту глобального ВВП за 2015–2021 рр. [83]. Частка ЄС у глобальному ВВП скоротилася з 25% у 2000 році до менш ніж 18% у 2025. Цей глобальний

економічний зсув посилює залежність від східних ринків, де авторитарні режими, як у Китаї, обмежують свободи, що в свою чергу негативно позначається на загальний стан свободи в усьому світі.

Інший важливий показник, що загрожує свободі – тенденції, що домінують в демографії. Коефіцієнт народжуваності в ЄС знизився до рекордної 1,38 дитини на одну жінку у 2023 році, це нижче рівня, який би дозволив у майбутньому повністю замінити старе покоління [37]. У тому ж 2023 році в ЄС народилося 3,67 млн немовлят, що на 5,4 % менше, ніж рік тому. Варто відмітити, що зростання чисельності населення ЄС за останні кілька років зростає виключно за рахунок мігрантів, більшість яких переселяється з країн, які не є частиною західної цивілізації, в значить вони носії чужорідної культури [37]. Природний приріст в ЄС негативний, починаючи ще з 2012 року. Кількість іноземців проживаючих в Європі збільшується з кожним роком. Якщо у 2010 році частка населення з іноземним паспортом дорівнювала 10%, то на момент 2024 року вона виросла до 14,1% [56]. Наприклад, в Німеччині цей показник сягнув 20,9%, що більше ніж у будь-якої іншої європейської країни. Eurostat прогнозує, що населення ЄС скоротиться з 449 млн у 2025 до менш ніж 300 млн до 2100 без урахування міграції.

За даними ООН населення світу у 2084 році досягне 10,3 млрд, при цьому в Європі відбудеться падіння до 20–50% у ключових економіках до 2100 році [59]. Така демографічна ситуація Європи вказує на те, що вона переживає безпліддя корінного населення, а західна культура стає все більш мультикультурною. За останні десять років культурний вплив на Європу характеризується антилібералізмом, який провокує цивілізаційне зіткнення про яке говорив С. Гантінгтон.

Соціальна довіра всередині західного суспільства є щонайменше фундаментом свободи, який дає змогу підтримувати демократію і вільний ринок. Люди у західних країнах стають менш довірливими та більш скептичними. Дані Gallup підтверджують, що доля американців, які довіряють іншим людям, впала приблизно з 50% у 1970-х до 30% на 2023 рік. [86]. Західний світ в цілому

відчуває втому, що призводить до масової депресії. Наприклад, рівень клінічної депресії у США зріс на рекордні 29.0% серед американців, які коли-небудь мали діагноз «депресія», а 17.8% знаходяться у депресивному стані прямо зараз [29]. Суїцидальні настрої ніяким чином не допомагають соціальному згуртуванню, і скоріше створюють негативні умови для захисту заходом їхніх свобод. За даними Edelman Trust Barometer 2025, серед опитаних респондентів лише 36% у розвинених країнах вірять в краще майбутнє для наступного покоління, проте 80% випадків переважає песимізм [32]. Екзистенційна втома свідчить про зростання ізольованості та появу проблеми, щоб знайти своє місце в соціумі.

Західна демократія з її свободами слабшає і ця слабкість проявляється в головному напрямку – оборонному секторі, який дозволяє захищати свободу від зовнішніх факторів. З часів холодної війни Захід діяв дуже необачно. Велика кількість західних країн систематично понижували витрати на оборону, вірячи, що система світового порядку, побудована здебільшого за стандартами західної цивілізації, буде стримувати агресорів від того, щоб розпочинати нові війни. Лише повномасштабне вторгнення Росії в Україну змусило західний світ прокинутися від глибокого сну і почати нарощувати витрати на оборону. Країни, які неформально можна вважати антизахідною коаліцією скористалися слабкістю, яку проявив Захід. Росія і Китай активно нарощували фінансування своїх армій та продовжують і до сьогодні інвестувати у військові технології. У 2022 році лише 7 країн-членів НАТО із 32 виконали правило 2% ВВП, тоді як в 2024 році вже 18 членів НАТО дотримались цього правила [71]. Незважаючи, що нещодавно противники західного світу і свободи закріплювали свої переваги, а Захід слабшав, зараз ми можемо помітити певну позитивну тенденцію в конкретно цьому напрямку.

Не варто уникати і проблему освіти, яка також існує на Заході. Останнє тестування PISA проведене у 2022 році показує невтішні результати. Середнє значення читання в країнах ОЕСР знизилось на 10 балів у порівнянні з 2018 роком [74]. Найскладніша ситуація по цьому показнику стосується таких країн як Німеччина, Польща, Нідерланди. Сучасні дослідники критикують західну

освіту за те, що протягом кількох останніх десятиліть у західних країнах приділялось все менше уваги традиційним академічним знанням і справедливому оцінюванню [93]. Сучасні реформи в галузі освіти в Європі орієнтуються на удосконалення в учнів соціальних навичок, при цьому дуже часто ігнорується роль відбору та конкуренція, щоб створити атмосферу у якій кожен буде відчувати себе на одному рівні з іншими. Такі освітні практики в довгостроковій перспективі ведуть до пониження рівня фундаментальних знань, а на рівні розвитку усієї держави це може ускладнити економічне зростання та призвести до популізму, який буде замінити справжній професіоналізм.

Християнство є домінуючою релігією на Заході. Воно змогло гармонійно розвиватися співіснувати та розвиватися спільно з цінностями західної цивілізації, тому християнство стало його невід'ємною складовою. Християнство продовжує допоки утримувати першість у світі за кількістю прихильників, але йде на спад разом з західними свободами. За даними Pew Research, з 2010 по 2020, християни залишаються найбільшою релігією (31%), але іслам зростає швидше [51]. До 2050 року мусульмани перевищать християн, з ростом 73% проти 35%. Християнство в Європі впало приблизно на 8–10%, а іслам нарощує темпи зростанням через міграцію та вищу народжуваність [78]. У США, в найбільшій країні за кількістю християн, їх доля знизилась з 78% до 64% [51].

Всі наведені тенденції вказують на те, що глобальна свобода переживає кризу, яка з кожним роком набирає все більших обертів. Навіть у західних країнах розгортаються автократичні прояви. Радикальні антизахідні сили по всьому світі тяжіють до того, щоб захопити необмежену владу, а свобода на ряду з іншим західними цінностями піддається не тільки зовнішнім атакам зі сторони інших цивілізацій, але також відчуває загрозу, яка спрямована зсередини самої західної цивілізації. Сучасна криза свободи корениться в занепаді самої західної цивілізації, яка є її первинним носієм, тому захистити свободу може лише та цивілізація, яка її породила.

ВИСНОВКИ

Дослідження формування ідеї свободи в контексті західної цивілізації дозволило з'ясувати, що свобода – один з головних факторів, який визначив соціально-політичну, філософську, економічну специфіку західної культури. Результати дослідження підтверджують, що ідея свободи, з'явившись в унікальних умовах політичної автономії, залишається основним критерієм відповідальності та процвітання, але стикаючись з екзистенційними загрозами, вона потребує швидкого захисту як від зовнішніх так і внутрішніх небезпек. У дослідженні свобода постає всеосяжним явищем, яке об'єднує економічні, політичні, правові та духовні інститути західного світу.

Спираючись на концепцію С. Гантінгтона та модель Р. Інгларда, було доведено, що свобода – не універсальна цінність, а культуротворчий елемент західної цивілізації. Завдяки емпіричним даним вдалося визначити межі західної цивілізації, яка включає список країн, де самовираження та світсько-раціональні погляди є домінуючими цінностями.

З'ясовано, що ідея свободи пройшла складну еволюцію в межах кількох історичних епох. За античності свобода розумілась як участь громадянина в житті полісу. В Середньовіччі свобода пройшла стадію християнського переосмислення, набувши морального характеру. В часи Реформації уявлення про свободу розширюється до соціально-політичного значення, виникає концепція природних прав людини, яка займе важливе місце при створенні правових інститутів Заходу. Виявлено, що унікальність західних інституцій, що стали гарантом реалізації свободи, тісно пов'язані зі спадщиною Священної Римської імперії. Розвиток цієї держави сприяв виникненню міського самоврядування та правових традицій – від Салічної правди й Саксонського зеркала до Магдебурзького права. Ці інституції сформували простір, у якому склалися умови для появи автономії громад, становлення приватної власності та зародження свобод, що стало основною передумовою для «великого

розходження», коли Захід почав випереджати інші цивілізації за усіма ключовими показниками.

Простеживши еволюцію концепцій свободи, аналіз показав, що політична, і економічна свобода, а також свобода слова нероздільно взаємопов'язані. Кожен з цих типів свобод історично розвивались паралельно один з одним. Політична свобода формує простір для демократичних інституцій. Економічна свобода створює умови для вільної ринкової конкуренції, інновацій і зростання якості життя. Свобода слова підтримує критичний діалог між громадянським суспільством і владою держави. Ці свободи забезпечили лідерство західної цивілізації в світі на доволі довгий період часу.

Виявлено, що глобальні процеси, з якими стикається свобода в XXI столітті: пандемія COVID-19, маніпуляція інформацією, цифровий контроль, посилення міграційних потоків і геополітичні конфлікти, призвели до негативних наслідків для свободи в усьому світі, в тому числі і для західних суспільств. Умови, в яких сьогодні розвивається свобода, провокують парадокс, коли прагнення до безпеки дедалі частіше стає спробою виправдати обмеження особистих прав. Статистичні тенденції останніх двох десятиліть підтверджують, що свобода втрачає свої позиції не лише у світі, але й на Заході.

Оцінено перспективу реалізації ідеї свободи в глобальному вимірі. Прогноз можна назвати тривожним. Згідно зі звітами Freedom House, глобальна свобода скорочується вже 19 років поспіль. Відбувається економічний зсув до Азії, при цьому демографія корінного населення Заходу перебуває в стані занепаду. Зниження довіри, падіння рівня освіти та послаблення оборонних можливостей західних держав, створюють екзистенційну загрозу для західної цивілізації як єдиного історичного носія свободи.

Загалом, дослідження доводить, що західна свобода – не статичне явище, а динамічний процес постійного балансування між індивідуальною автономією та колективною відповідальністю. Вона існує лише в умовах громадянської культури, правової свідомості та соціальної довіри. Тому, насамперед, сучасна криза свободи обумовлена викликами, які переживає сучасна західна цивілізація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. О. І. Мокроусова. К., Основи, 2000.
2. Арістотель. Нікомахова етика. Пер. з давньогр. О. І. Мокроусова. К., Основи, 2001. С. 162.
3. Культура скасування у світі та Україні. На chasi. URL: <https://nachasi.com/society/2022/02/04/kultura-skasuvannya-u-sviti-ta-ukrayini/> (дата звернення: 20.11.2025).
4. Лібералізм. ВУЕ. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9B%D1%96%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC> (дата звернення: 20.11.2025).
5. Мілль Дж. С. Про свободу. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm> (дата звернення: 20.11.2025).
6. Платон. Держава. Пер. з давньогр. Д. Коваль. К., Основи, 2000. 355 с.
7. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Russo_Zhan-Zhak/Pro_suspilnu_uhodu_abo_pryntsypy_politychnoho_prava.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
8. Свобода. ВУЕ. URL: <https://vue.gov.ua/Свобода> (дата звернення: 20.11.2025).
9. Я тебе скасовую. Що таке cancel culture. Заборона. URL: <https://zaborona.com/ya-tebe-skasovuyu-scho-take-cancel-culture-yak-vona-vlashtovana-ta-chomu-ne-zovsim-praczyuye/> (дата звернення: 20.11.2025).
10. 13th Amendment. National Archives. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/13th-amendment> (дата звернення: 20.11.2025).
11. 1807 Abolition of the Slave Trade. UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/2015-parliament-in-the-making/get-involved1/2015-banners-exhibition/maria-amidu/1807-abolition-of-the-slave-trade/> (дата звернення: 20.11.2025).

12. A Higher Understanding of Freedom. Bard. URL: <https://hac.bard.edu/amor-mundi/a-higher-understanding-of-freedom-2019-08-27> (дата звернення: 20.11.2025).
13. A History of Libertarianism. Libertarianism.org. URL: <https://www.libertarianism.org/publications/essays/history-libertarianism> (дата звернення: 20.11.2025).
14. A tale of two years. COVID-19's impact on democracy and human rights. International IDEA, 2022. URL: <https://www.idea.int/blog/tale-two-years-findings-global-monitor-covid-19s-impact-democracy-and-human-rights> (дата звернення: 20.11.2025).
15. Act to Prohibit the Importation of Slaves. DocsTeach. URL: <https://docsteach.org/document/act-prohibit-importation-slaves/> (дата звернення: 20.11.2025).
16. Adam Smith. The Wealth of Nations. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/updates/adam-smith-wealth-of-nations/> (дата звернення: 20.11.2025).
17. Afshari R. Human Rights in Iran. The Abuse of Cultural Relativism. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2001.
18. Americans and “Cancel Culture”. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2021/05/19/americans-and-cancel-culture-where-some-see-calls-for-accountability-others-see-censorship-punishment/> (дата звернення: 20.11.2025).
19. Berlin I. Four Essays on Liberty. Oxford, Oxford University Press, 1969. 172 с. (Есе. С. 118–172). ISBN 978-0-19-881083-4.
20. Bill of Rights (1689). UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/> (дата звернення: 20.11.2025).
21. Book Review. Freedom in the Making of Western Culture by Orlando Patterson. FEE. URL: <https://fee.org/articles/book-review-freedom-in-the-making-of-western-culture-by-orlando-patterson/> (дата звернення: 20.11.2025).

22. Burke E. Reflections on the Revolution in France. URL: <https://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/burke/revfrance.pdf> (дата звернення: 20.11.2025).
23. Bolt J., van Zanden J. L. Maddison style estimates of the evolution of the world economy. A new 2020 update. Groningen, Maddison Project Working Paper WP-15, 2020. URL: <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/publications/wp15.pdf> (дата звернення: 20.11.2025).
24. Böhm-Bawerk E. von. Kapital und Kapitalzins. Erste Abteilung. Geschichte und Kritik der Capitalzins-Theorien. Innsbruck, Wagner's Universitäts-Buchhandlung, 1884.
25. Charting the Rise of the West. Manuscripts and Printed Books in Europe. A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries. ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/46544350_Charting_the_Rise_of_the_West_Manuscripts_and_Printed_Books_in_Europe_A_Long-Term_Perspective_from_the_Sixth_through_Eighteenth_Centuries (дата звернення: 20.11.2025).
26. China jails journalists covering COVID-19. CNN, 2020. URL: <https://edition.cnn.com/2020/12/28/asia/china-journalist-zhang-zhan-intl-hnk/index.html> (дата звернення: 20.11.2025).
27. Chinese Citizens Express Concern Over Abuse of Facial Recognition Technology. Voice of America, 2019. URL: https://www.voanews.com/amp/east-asia-pacific_chinese-citizens-express-concern-over-abuse-facial-recognition-technology/6180397.html (дата звернення: 20.11.2025).
28. COVID-19 restrictions and social behavior. National Post, 2022. URL: <https://nationalpost.com/> (дата звернення: 20.11.2025).
29. Depression rates reach new highs. Gallup, 2024. URL: <https://news.gallup.com/poll/505745/depression-rates-reach-new-highs.aspx> (дата звернення: 20.11.2025).

30. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen (1789). Article 11. Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000006527437 (дата звернення: 20.11.2025).
31. Economic Development during the Civil War and Reconstruction. Lumen Learning. URL: <https://courses.lumenlearning.com/suny-ushistory1ay/chapter/economic-development-during-the-civil-war-and-reconstruction-2/> (дата звернення: 20.11.2025).
32. Edelman Trust Barometer 2025. URL: <https://www.edelman.com/trust/2025/trust-barometer> (дата звернення: 20.11.2025).
33. Emancipation Proclamation. National Archives. URL: <https://www.archives.gov/exhibits/featured-documents/emancipation-proclamation> (дата звернення: 20.11.2025).
34. Enlightenment. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/> (дата звернення: 20.11.2025).
35. Erich Fromm. Escape from Freedom. Freedom's Progress. URL: <https://delphinius56.wordpress.com/2014/04/13/erich-fromm-escape-from-freedom-freedoms-progress/> (дата звернення: 20.11.2025).
36. EU ban on most harmful use of AI moves a step closer. Amnesty International, 2023. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/05/eu-ban-on-most-harmful-use-of-ai-moves-a-step-closer/> (дата звернення: 20.11.2025).
37. EU population trends 2025. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20250307-1> (дата звернення: 20.11.2025).
38. Facial recognition statistics. Comparitech, 2022. URL: <https://www.comparitech.com/blog/vpn-privacy/facial-recognition-statistics/> (дата звернення: 20.11.2025).
39. Freedom and Media Report 2025. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-and-media/2025> (дата звернення: 20.11.2025).

40. Freedom in the World 2025. Freedom House, 2025. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2025> (дата звернення: 20.11.2025).
41. Freedom of Expression and COVID-19. CIVICUS, 2021. URL: <https://monitor.civicus.org/covid/freedom-of-expression/> (дата звернення: 20.11.2025).
42. Freedom of Expression in the EU. European Parliament Research Service. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)772890](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)772890) (дата звернення: 20.11.2025).
43. Friedman M., Friedman R. D. Free to Choose. A Personal Statement. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1980. С. 148.
44. Friedman M. Capitalism and Freedom. Chicago, University of Chicago Press, 1962. ISBN 978-0-226-26201-1.
45. Global Index. Methodology. IndexDotNet. URL: <https://indexdotnet.azurewebsites.net/index/about> (дата звернення: 20.11.2025).
46. Global Support for Principle of Free Expression. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2015/11/18/global-support-for-principle-of-free-expression-but-opposition-to-some-forms-of-speech/> (дата звернення: 20.11.2025).
47. Great Divergence and the Rise of the West. ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/300699488_Great_Divergence_and_the_Rise_of_the_West (дата звернення: 20.11.2025).
48. Has Cancel Culture Gone Too Far?. SAGE Journals. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/10659129241261374> (дата звернення: 20.11.2025).
49. Hayek F. A. von. The Road to Serfdom. London, Routledge & Kegan Paul, 1944. ISBN 978-0-226-32066-7.
50. Hayek Quotes That Show the Importance of Liberty. FEE. URL: <https://fee.org/articles/18-hayek-quotes-that-show-the-importance-of-liberty/> (дата звернення: 20.11.2025).
51. How the global religious landscape changed from 2010 to 2020. Pew Research Center, 2025. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/how-the->

global-religious-landscape-changed-from-2010-to-2020/ (дата звернення: 20.11.2025).

52. Huntington S. P. The Clash of Civilizations?. Foreign Affairs. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (дата звернення: 20.11.2025).

53. IMF Data Mapper. Real GDP Growth. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD (дата звернення: 20.11.2025).

54. IMF Global Economy in Flux. Prospects Remain Dim. EFG International, 2025. URL: https://www.efginternational.com/Global/insights/2025/imf_global_economy_in_flux_prospects_remain_dim.html (дата звернення: 20.11.2025).

55. IMF lifts 2025 GDP emerging markets forecast. Yahoo Finance, 2024. URL: <https://finance.yahoo.com/news/imf-lifts-2025-gdp-emerging-130446247.html> (дата звернення: 20.11.2025).

56. Immigrant population in the EU. RF Berlin. URL: <https://www.rfberlin.com/immigrant-population-eu/> (дата звернення: 20.11.2025).

57. Impact of COVID-19 lockdowns on mental health. European Cardiology Review, 2021. URL: <https://www.ecrjournal.com/articles/impact-covid-19-lockdowns-mental-health> (дата звернення: 20.11.2025).

58. Inaugural Address, January 5, 1967. Reagan Library. URL: <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/january-5-1967-inaugural-address-public-ceremony> (дата звернення: 20.11.2025).

59. Interactive Publication. Demography 2025. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/demography-2025> (дата звернення: 20.11.2025).

60. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 20.11.2025).

61. Internet censorship in Australia. Electronic Frontiers Australia, 2024. URL: <https://efa.org.au/Issues/Censor/cens1.html> (дата звернення: 20.11.2025).
62. Internet censorship map. which countries restrict online content? Comparitech, 2023. URL: <https://www.comparitech.com/blog/vpn-privacy/internet-censorship-map/> (дата звернення: 20.11.2025).
63. Johnson G. R. The First Founding Father. Aristotle on Freedom and Popular Government. Hoover Institution Press, 2008. 31 с. (Hoover Institution. Documents). URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/uploads/documents/0817929223_29.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
64. Liberalism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/liberalism/#NewLib> (дата звернення: 20.11.2025).
65. Locke J. Two Treatises of Government. Ed. P. Laslett. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. С. 430.
66. MacIntyre A. Trotsky's Interpretation of Marxism. Marxists.org. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/lr/vol05/no01/macIntyre.htm> (дата звернення: 20.11.2025).
67. Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. Paris : OECD Development Centre, 2001. 384 p. ISBN 92-64-18608-5
68. Mandatory vaccination and human rights. PubMed Central, 2022. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/> (дата звернення: 20.11.2025).
69. Many Adults in East and Southeast Asia Support Free Speech. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2024/07/15/many-adults-in-east-and-southeast-asia-support-free-speech-are-open-to-societal-change/> (дата звернення: 20.11.2025).
70. Menger C. Principles of Economics. Auburn (AL), Ludwig von Mises Institute, 2007. ISBN 978-1-933550-37-8.
71. Military expenditure 2024. SIPRI Fact Sheet, Apr. 2025. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-04/2504_fs_milex_2024.pdf (дата звернення: 20.11.2025).

72. Mises L. von. Nationalökonomie. Theorie des Handelns und Wirtschaftens. Geneva, Polygraphischer Verlag, 1940.
73. NEW REPORT. Amid unprecedented wave of elections, political violence and armed conflict fueled 19th consecutive year of decline in global freedom. Freedom House, 2025. URL: <https://freedomhouse.org/article/new-report-19th-consecutive-year-decline-global-freedom> (дата звернення: 20.11.2025).
74. OECD PISA results. maths and reading skills. World Economic Forum, 2023. URL: <https://www.weforum.org/stories/2023/12/oecd-pisa-results-maths-reading-skills-education/> (дата звернення: 20.11.2025).
75. Patterson O. Freedom. Freedom in the Making of Western Culture. Vol. 1. New York, Basic Books, 1991.
76. Popper K. R. The Open Society and Its Enemies. Vol. 2. The High Tide of Prophecy. Hegel, Marx and the Aftermath. London, Routledge, 1945. С. 181.
77. Rawls J. A Theory of Justice. URL: <https://www.cita.or.id/wp-content/uploads/2016/06/John-Rawls-A-Theory-of-Justice-Belknap-Press-1999.pdf> (дата звернення: 20.11.2025).
78. Religious Projections 2010–2050. Pew Research Center, 2015. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/> (дата звернення: 20.11.2025).
79. Renteln A. The Unanswered Challenge of Relativism and the Consequences for Human Rights. Human Rights Quarterly, 1985.
80. Sartre J.-P. Existentialism. Marxists.org. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm> (дата звернення: 20.11.2025).
81. Slavery Abolition Act 1833. UK Legislation. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Will4/3-4/73/contents> (дата звернення: 20.11.2025).
82. Social distancing behavior in Scotland. Translational Behavioral Medicine, 2024. URL: <https://academic.oup.com/tbm> (дата звернення: 20.11.2025).

83. The decline of the West and rise of the Rest will lead to a new world order. Chatham House, 2025. URL: <https://www.chathamhouse.org/publications/the-world-today/2025-09/decline-west-and-rise-rest-will-lead-new-world-order> (дата звернення: 20.11.2025).
84. The World Economy. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2006/09/the-world-economy_g1gh69e4/9789264022621-en.pdf (дата звернення: 20.11.2025).
85. Trump or Harris. Whoever wins will face a shift in power in the global economy. The Guardian, 2024. URL: <https://www.theguardian.com/business/2024/nov/03/trump-or-harris-whoever-wins-will-face-a-shift-in-power-in-the-global-economy> (дата звернення: 20.11.2025).
86. Trusting Others. How Unhappiness and Social Distrust Explain Populism. World Happiness Report, 2025. URL: <https://www.worldhappiness.report/ed/2025/trusting-others-how-unhappiness-and-social-distrust-explain-populism/> (дата звернення: 20.11.2025).
87. U.S. Constitution. Amendment I. Congress.gov. URL: <https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-1> (дата звернення: 20.11.2025).
88. UN experts. North Korean hackers stole record virtual assets. SecurityWeek, 2023. URL: <https://www.securityweek.com/un-experts-north-korean-hackers-stole-record-virtual-assets/> (дата звернення: 20.11.2025).
89. United Nations General Assembly, Third Committee. Summary record of the 65th meeting. A/C.3/39/SR.65 (7 December 1984). New York, United Nations, 1984.
90. Universal Islamic Declaration of Human Rights. London, Islamic Council of Europe, 1981.
91. Voltaire. Liberté de penser. URL: http://blog.ac-versailles.fr/lelu/public/lumieres/VOLTAIRE_LIBERTE_DE_PENSER.pdf (дата звернення: 20.11.2025).

92. World Values Survey. Findings. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=findings&CMSID=findings> (дата звернення: 20.11.2025).
93. Worsening 2022 PISA tests results (OECD). GIS Reports Online. URL: <https://www.gisreportsonline.com/r/worsening-2022-pisa-tests-results-oecd/> (дата звернення: 20.11.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А.1 Карта поширення християнства в перші шість століть (I–VI ст. н.е.)

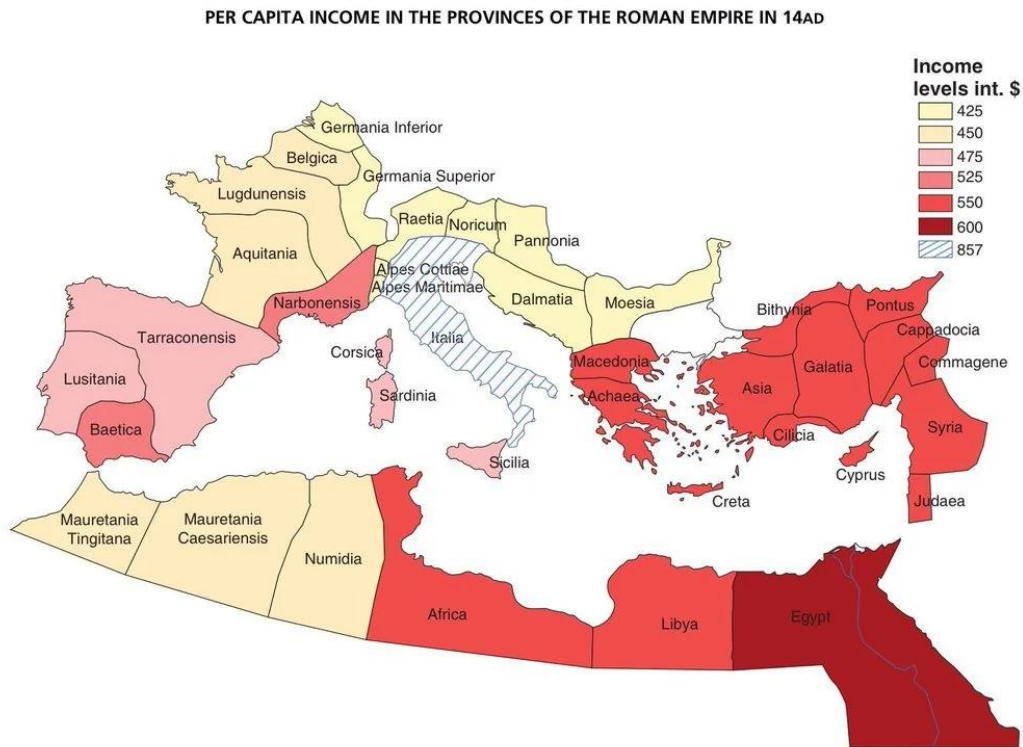
Джерело: Maximizingprogress.org. More parallels: memetic vs genetic. URL:

<http://www.maximizingprogress.org/2015/01/more-parallels-memetic-vs-genetic.html> (дата звернення: 20.11.2025)

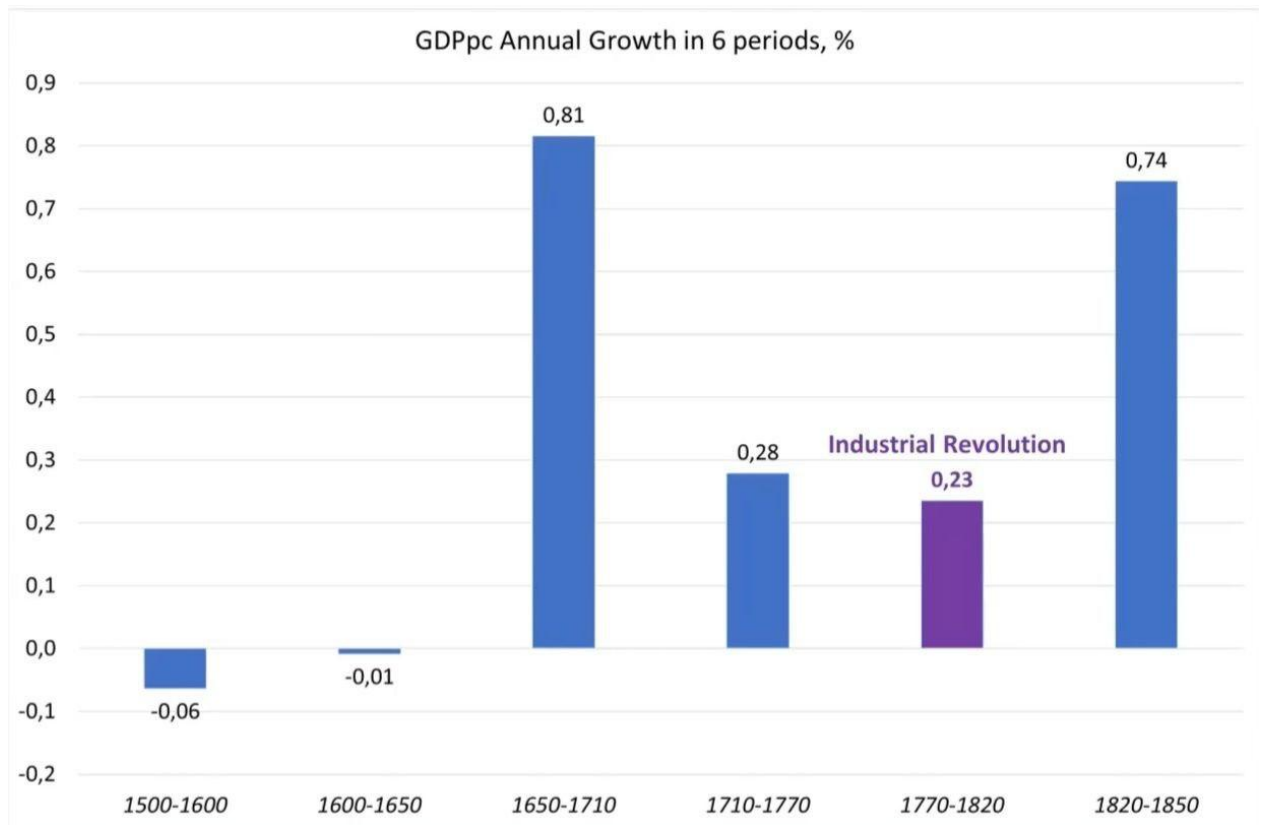
Додаток Б.1 Карта поширення ісламу (622–750 pp.)

Джерело: Expansion of Islam, 622–750. European History Maps, No. AH17, compiled by W.G. Knowlton, C.V. Hazen ; published by A.J. Nystrom & Co. Chicago, Illinois : A.J. Nystrom & Co., [1955]. 1 map (col.).

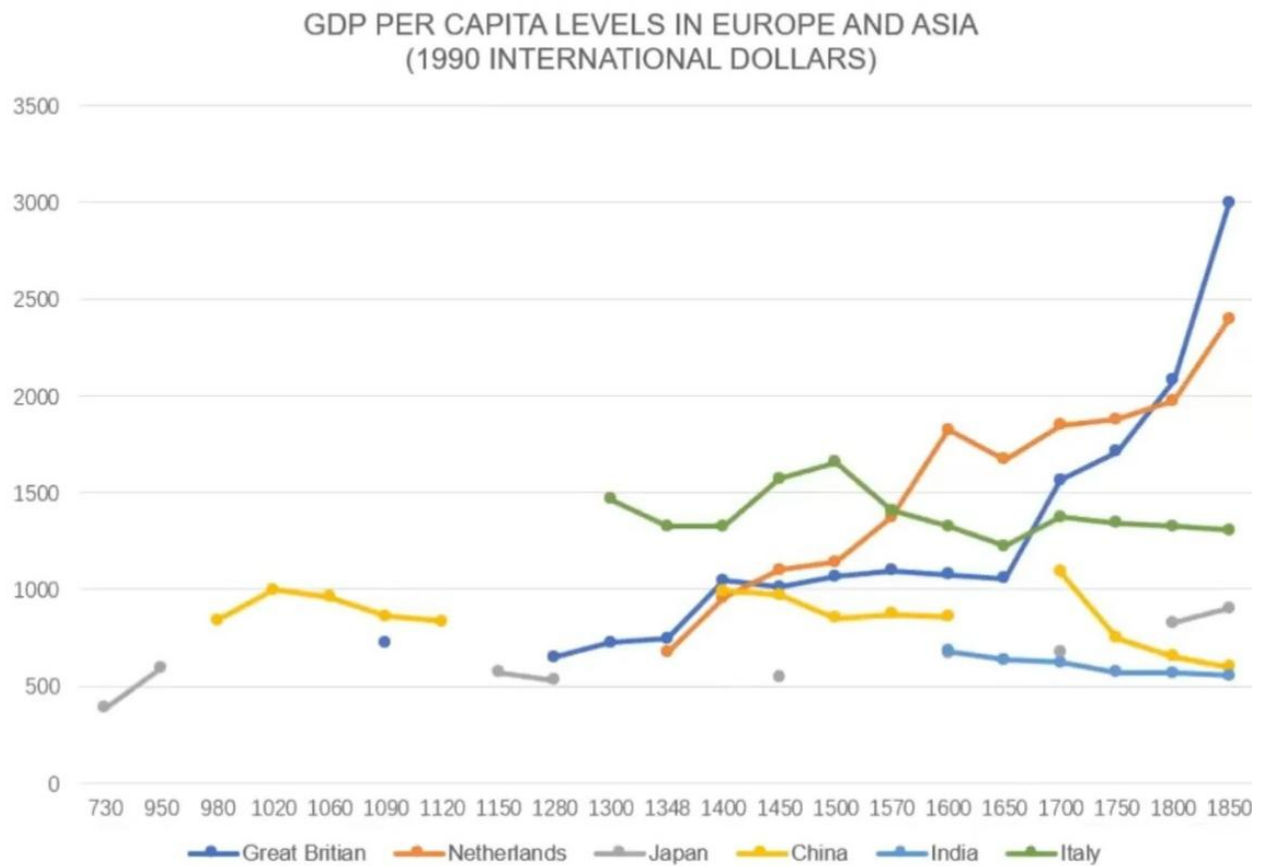
Додаток В.1 Карта ілюструє економічні диспропорції: східні провінції були багатшими за західні в XIV ст.

Джерело: Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. Paris : OECD Development Centre, 2001. 384 p. ISBN 92-64-18608-5.

Додаток Д.1 Щорічне зростання ВВП на душу населення у 6 періодів на прикладі Англії.

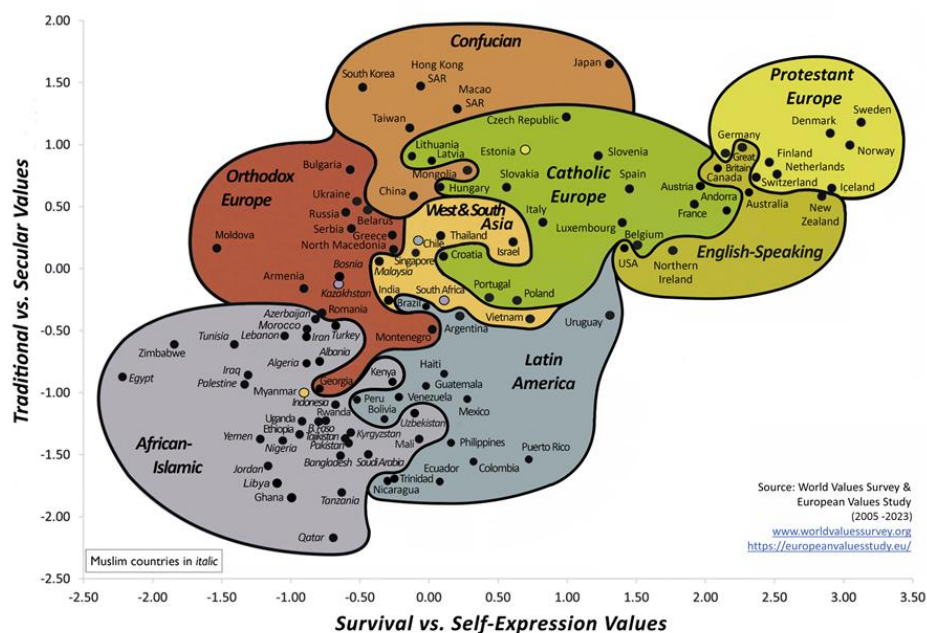
Джерело: Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. Paris : OECD Development Centre, 2001. 384 p. ISBN 92-64-18608-5.

Додаток Е.1 Графік порівняння ВВП на душу населення держав західної і не західної цивілізації.

Джерело: Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. Paris : OECD Development Centre, 2001. 384 p. ISBN 92-64-18608-5.

The Inglehart-Welzel World Cultural Map 2023

Додаток Ж.1 Культурна карта світу Інглгарта-Вельцеля (2023)

Джерело: World Values Survey. Findings. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=findings&CMSID=findings>.